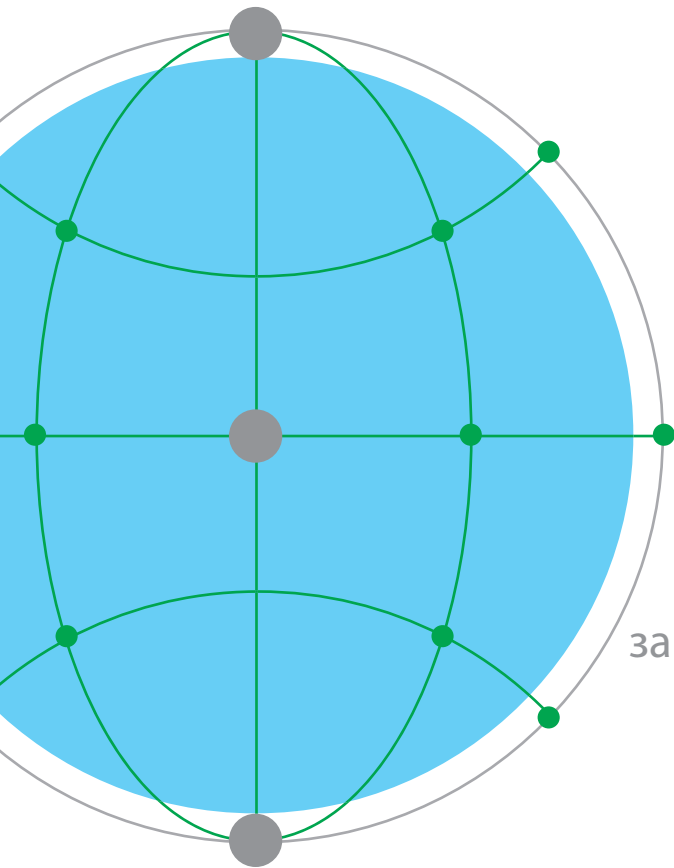

Г. Д. Довгань, О. Г. Стадник, П. О. Масляк,
С. Л. Куртей, О. Г. Бродовська

ГЕОГРАФІЯ

Профільний рівень

Підручник для 10 класу
закладів загальної середньої освіти

Харків

УДК [37.016:91](075.3)
Г35

Авторський колектив:

- Г. Д. Довгань*, учитель географії Харківської загальноосвітньої школи I—III ступенів № 5 Харківської міської ради Харківської області;
- О. Г. Стадник*, доцент кафедри географії Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди;
- П. О. Масляк*, професор кафедри географії України географічного факультету Київського національного університету ім. Тараса Шевченка;
- С. Л. Куртей*, кандидат педагогічних наук, доцент;
- О. Г. Бродовська*, кандидат економічних наук, доцент

Г35 **Географія** (профільний рівень) : підруч. для 10 кл. закл. заг. серед. освіти / Г. Д. Довгань, О. Г. Стадник, П. О. Масляк, С. Л. Куртей, О. Г. Бродовська. — Харків : Вид-во «Ранок», 2018. — іл.

ISBN

УДК [37.016:91](075.3)

Інтернет-підтримка

Електронні матеріали до підручника
розміщено на сайті
interactive.ranok.com.ua

ISBN

© Довгань Г. Д., Стадник О. Г.,
Масляк П. О., Куртей С. Л.,
Бродовська О. Г., 2018
© ТОВ Видавництво «Ранок», 2018

Шановні десятикласники і десятикласниці!

Ви розгорнули першу сторінку свого підручника із географії. Вас, напевно, цікавить, що знайдете в ньому.

Минулого навчального року ви вивчали закономірності розміщення господарства в нашій країні та інших країнах і регіонах світу, знайомилися зі структурою світового господарства, питаннями міжнародних відносин, стану навколишнього середовища, навчалися розуміти географічні проблеми, які загрожують різним територіям, та шукали шляхи їх вирішення.

Цей навчальний рік мине в захоплюючій мандрівці країнами та регіонами світу. Ви подорослішали й завдяки попереднім курсам географії вже добре підготовлені для того, щоб зрозуміти та проникнути в суть питань, які вивчає новий шкільний курс. Географічні закономірності, проявляючись як на глобальному, регіональному та місцевому рівнях, впливають на всі сторони людської діяльності впродовж усього життя.

Матеріал підручника представлений сімома розділами. У п'яти з них розглядаються великі регіони світу та їхні ключові країни. Перший розділ розповідає про глобалізований світ загалом, а останній охоплює теми, присвячені Україні в системі міжнародних економічних відносин.

Як побудовано підручник?

У межах розділів виділені теми та параграфи. Кожен параграф розпочинається вступними запитаннями, які допоможуть залучити до роботи знання та вміння, які вам уже відомі.

Основна частина підручника — це текст, який треба уважно прочитати та проаналізувати, адже він — головне, хоча й не єдине джерело знань. Географічні терміни та поняття, на які слід звернути особливу увагу, виділені напівжирним шрифтом. Географічні назви позначені курсивом.

До кожної навчальної теми спеціально підібрані географічні карти, графіки та діаграми, статистичні таблиці й фотоілюстрації. Вони унаочнюють та доповнюють зміст параграфів. Поставтеся до них з особливою увагою, оскільки вони допоможуть вам швидше зрозуміти закономірності географічних процесів та їхні особливості.

Щоб ваша мандрівка була не тільки приємною, але й корисною, доведеться не лише читати та дивитися, а й чимало працювати:

виписувати, порівнювати і робити висновки, аналізувати й узагальнювати. Усі ці вміння знадобляться вам як у подальшому професійному навчанні, так і в повсякденному житті.

Для цього в підручнику представлено багато різноманітних завдань. Виконуючи їх, ви самі виступите в ролі дослідників та експертів, зможете зв'язати свої теоретичні знання про навколишній світ з аналізом найгостріших проблем сучасності — економічних, екологічних, політичних, демографічних тощо.

В основному тексті ви знайдете такі позначки:

— скористайтеся атласом

— дайте відповідь на запитання

— виконайте завдання

Практичні роботи та дослідження навчать вас розв'язувати географічні задачі, виконувати завдання за географічними картами, полегшать запам'ятовування географічних назв, розуміння географічних понять і термінів, спонукатимуть до власних відкриттів та наукової роботи.

Кожен параграф завершують **висновки** та підсумкові **запитання й завдання**. Вони допоможуть вам визначити головні думки, які закладено в тексті параграфа, виявлять, чи все було для вас зрозуміло.

Вивчаючи географію, варто пам'ятати про те, що життя не зупиняється і світ не залишається сталим. Він змінюється швидше, ніж ми встигаємо це усвідомити. Тож спробуйте слідкувати за цими перетвореннями за допомогою довідника «**Джерела Інтернету**». Він містить посилання на електронні ресурси, що розкривають сутність проблем, про які йдеться, і доповнюють зміст параграфів.

До підручника також розроблений **електронний освітній ресурс**. Він містить багато корисної інформації, тестові завдання для підготовки до контрольних та самостійних робіт, які виконуються в режимі онлайн, тощо.

Отже, дорогі друзі! На вас чекають нові географічні відкриття та захоплюючі подорожі. Від щирого серця бажаємо вам цікавої та корисної мандрівки країнами та континентами Землі.

Вступ

§1

Що вивчає курс «Географія: регіони і країни»

1. Пригадайте курси географії, які ви вже опанували. Що було предметом та об'єктом їхнього вивчення? **2.** Назвіть материки та частини світу, які виділяють географи на планеті Земля. **3.** Охарактеризуйте географічне положення України щодо цих материків і частин світу.

1 **ЩО ВИВЧАЄ КУРС ГЕОГРАФІЇ РЕГІОНІВ І КРАЇН.**

У найзагальнішому розумінні курс «Географія: регіони і країни» вивчає територіальну організацію світу, тобто розміщення об'єктів на якійсь території в певному порядку. Щодо регіонів і країн світу територіальна організація — це їхнє розміщення та взаємозв'язки на політичній карті світу. На прикладі сучасної України ми бачимо, як розміщення того чи іншого регіону або країни світу впливає на її життя.

Охарактеризуйте особливості географічного положення України, його переваги й недоліки.

В основу курсу «Географія: регіони і країни» покладено регіональний та країнознавчий принципи. У ньому подано загальну економіко-географічну характеристику різних регіонів із їхніми специфічними особливостями. Перед вами постануть високорозвинені країни Європи та Північна Америка, вражаюча контра-

стами Азія, Латинська Америка з її проблемами економічного розвитку, найбільшій у світі країні Африки, а також далекі, неповторні й самобутні Австралія та країни Океанії.

Знайдіть наведені регіони на політичній карті світу та назвіть найбільші країни кожного з них.

Особливо важливими є знання про регіони й країни світу в сучасному глобалізованому житті. Фактично зараз для громадян України відкритий увесь світ. 1 вересня 2017 р. наша держава стала повноправним асоційованим членом Європейського Союзу й отримала безвізовий режим не лише з країнами Європи. Щороку збільшується кількість країн, які хотіли б розширювати й поглиблювати взаємовигідні зв'язки з Україною.

Для того щоб подорожувати країнами й регіонами світу, співпрацювати з ними, потрібно багато знати про них. Вирішити цю проблему і є завданням нашого курсу географії.

а

б

Мал. 1. а) Емблема ООН; б) засідання Генеральної Асамблеї ООН.

2 РЕГІОНИ СВІТУ (ЗА КЛАСИФІКАЦІЄЮ ООН). Ви вже знаєте, що майже будь-яка територія складається з менших місцевостей, а сама вона входить до складу більших за площею регіонів. Наприклад, територія України складається з областей, а ті — з адміністративних районів; США складаються зі штатів, а Канада — із провінцій тощо. А які частини світу, тобто регіони планети, є найбільшими? За класифікацією ООН (пізніше ми з вами обговоримо, наскільки вона є досконалою), найбільшими регіональними одиницями є макрорегіони, а вони, у свою чергу, складаються із субрегіонів.

Більше інформації про ООН шукайте на офіційному сайті організації за адресою: un.org/en/index.html (мал. 1).

Наприклад, макрорегіон **Африка** складається із таких субрегіонів, як *Центральна, Північна, Південна, Східна* і *Західна Африка*. Територіальний поділ Америки, ураховуючи історію формування її політичної карти, більш складний. Крім Північної, Центральної і Південної Америки та Карибів, тут ще виділяють Латинську Америку. Цей регіон включає всі країни і регіони цієї частини світу, розташовані на південь від США. Кариби — це група островів у Карибському морі, які мають своєрідну історію освоєння й сучасного соціально-економічного розвитку.

Найскладніший територіальний поділ має макрорегіон **Азія**. Тут виділяють такі субрегіони: *Центральна, Східна, Південна, Південно-Східна* та *Західна Азія*. Складність виділення окремих субрегіонів в Азії пов'язана з тим, що деякі країни тут розташовані одночасно в різних частинах світу, наприклад Росія, Казахстан і Туреччина. Тому деякі дослідники пропонують виділяти ще й субрегіон країн Євразії.

Поясніть, чому Росію, Казахстан і Туреччину можна віднести до країн Євразії.

Проте американські географи й політики мають інший підхід до вирішення цієї проблеми. Вони чітко розрізняють фізико- і політико-географічне поняття Європи та Азії. За фізико-географічним поняттям межа між Європою та Азією проходить через Уральські гори, а політико-географічна межа — через східні кордони Норвегії, Фінляндії, країн Балтії, Білорусі та України. Таким чином, уся

територія Росії та Казахстану належить до Азійського субрегіону.

За класифікацією ООН макрорегіон **Європа** поділяється на такі субрегіони, як *Східна, Північна, Південна* та *Північна Європа*. Цікаво, що ООН до субрегіону Східна Європа включає всю Росію. Таким чином, ця найбільша у світі міжнародна організація вважає, що російські Чукотка, Камчатка та острів Сахалін є Європою. А чому тоді не є Європою Японія, Північна й Південна Корея або Монголія, які ООН відносить до Азії?

Подискутуйте, чи не помиляються спеціалісти ООН, пропонуючи такий регіональний поділ світу. Запропонуйте власне бачення цієї проблеми.

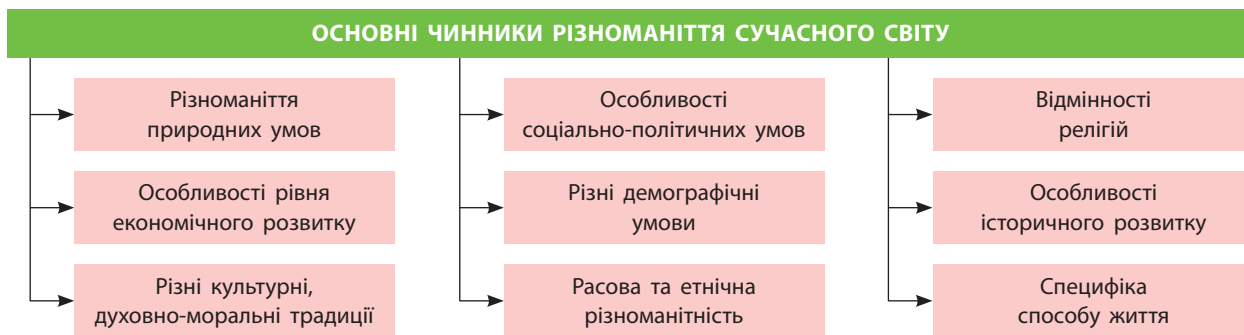
Останній макрорегіон світу за класифікацією ООН — **Океанія** — поділяється на чотири субрегіони: *Австралія* та *Нова Зеландія, Меланезія, Мікронезія, Полінезія*. Це найбільш віддалений макрорегіон світу. Саме географічний чинник його віддаленості від інших регіонів світу є позитивним для цього макрорегіону, оскільки віддаляє його від головних регіонів політичної напруженості та військових конфліктів. Проте саме цей чинник обмежує його економічні зв'язки з іншими макро- і субрегіонами.

3 ПІЗНАВАЛЬНА ТА КОНСТРУКТИВНА РОЛЬ КРАЇНОЗНАВСТВА В СУЧАСНОМУ СВІТІ. Початок XXI ст. ознаменувався динамічними перетвореннями у світі, пов'язаними із загостренням боротьби між протилежними тенденціями територіального розвитку суспільства. З одного боку, поширюються процеси глобалізації, які охоплюють усі сфери людської діяльності; інтенсивно розвиваються процеси міжнародної інтеграції. З іншого — наростають локальні дезінтеграційні процеси, що відбуваються разом із глобалізацією та інтеграцією. Саме в площині єдності й боротьби цих протилежностей і відбувається розвиток країн і регіонів у наш час.

Наведіть приклади сучасних процесів інтеграції та дезінтеграції.

Сучасна людина перебуває в полоні багатьох стереотипів. В інформаційну еру існують великі можливості управляти людською свідомістю. Щоб уміти відрізнити правду від цілеспрямованої дезінформації, недостатньо просто мати знання про регіони й країни світу. Потрібно знати закономірності їхнього розвитку

Мал. 2. Основні чинники різноманіття сучасного світу.

в просторі й часі. Таким чином, пропонований підручник спонукатиме вас мислити, привчатиме до аналізу просторово-часових законо-

мірностей розвитку людства. Саме в цьому й полягає головне значення курсу, який ви вивчатимете (мал. 2).

ВИСНОВКИ

- Курс «Географія: регіони і країни» вивчає територіальну організацію світу.
- В основу курсу покладено регіональний та країнознавчий принципи. У ньому подано загальну економіко-географічну характеристику різних регіонів та їхні специфічні особливості.
- За класифікацією ООН найбільшими регіональними одиницями є макрорегіони, які складаються із субрегіонів.
- Початок XXI ст. характеризується динамічними перетвореннями у світі, поширенням як глобалізаційних процесів міжнародної інтеграції, так і локальних процесів дезінтеграції.
- Головне конструктивне значення курсу «Географія: регіони і країни» полягає у формуванні знань про розвиток сучасного світу через аналіз просторово-часових закономірностей розвитку людства.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Назвіть регіони світу (за класифікацією ООН) та покажіть їх на політичній карті світу.
2. Якими джерелами географічних знань про регіони світу ви вже користувалися?
3. Поясніть пізнавальну та конструктивну роль країнознавства в сучасному світі.
4. Оцініть практичне значення географічних знань для життєдіяльності людини.
5. За допомогою мал. 2 охарактеризуйте основні чинники різноманіття сучасного світу та покажіть їхнє значення для вивчення курсу «Географія: регіони і країни».

§2

Джерела знань про регіони та країни світу. Класифікація картографічних творів (карт, атласів і глобусів). Карта як джерело інформації: властивості, елементи. Мова карти. Умовні знаки карт

1. Назвіть види картографічних творів, із якими вам уже доводилося працювати. Яку інформацію ви отримували з них? 2. Які карти використовуєте ви або ваші знайомі в повсякденному житті? Для чого?

1 ДЖЕРЕЛА ЗНАТЬ ПРО РЕГІОНИ ТА КРАЇНИ СВІТУ. У минулому єдиними джерелами знань про регіони і країни світу були подорожі нечисленних мандрівників, які досліджували та

описували нові землі. Сьогодні до них приєдналася багатомільйонна когорта міжнародних туристів, які відвідують різні країни. Свої враження про них, а також фото- та відеоматеріали

Інтернет	Енциклопедії	Газети, журнали
Довідники	ДЖЕРЕЛА ГЕОГРАФІЧНОЇ ІНФОРМАЦІЇ	Атласи, карти, глобуси
Телебачення		Радіо
Географічна література	Підручники	Художня література

Мал. 1. Джерела географічної інформації.

теріали вони розміщують у мережі Інтернет. Це величезний обсяг досить суб'єктивної, а іноді суперечливої інформації. Пересічній людині іноді дуже важко орієнтуватися в ній.

? Поясніть, чому до інформації в мережі Інтернет потрібно ставитися зважено.

Знання, накопичені людством упродовж його історичного розвитку, дозволяють оцінити зміни, які відбуваються у світі, та зрозуміти тенденції розвитку регіонів і країн. Ці знання зібрано в книжках і різноманітних за змістом картах та атласах. Видається дуже багато географічних енциклопедій, словників, довідників, кількість яких постійно зростає. Вони є важливими джерелами знань про регіони й країни світу.

? Назвіть джерела географічної інформації, якими ви найчастіше користуєтесь.

Географічні знання із часом застарівають і вже не відповідають дійсності. Тому їх джерела безперервно оновлюються, переробляються й перевидаються. Робота над виданням книжок і карт є доволі складним і тривалим процесом, оскільки необхідно постійно звертатися до актуальної інформації про регіони й країни світу, яка міститься в засобах масової інформації: газетах, журналах, Інтернеті, радіо і телебаченні (мал. 1).

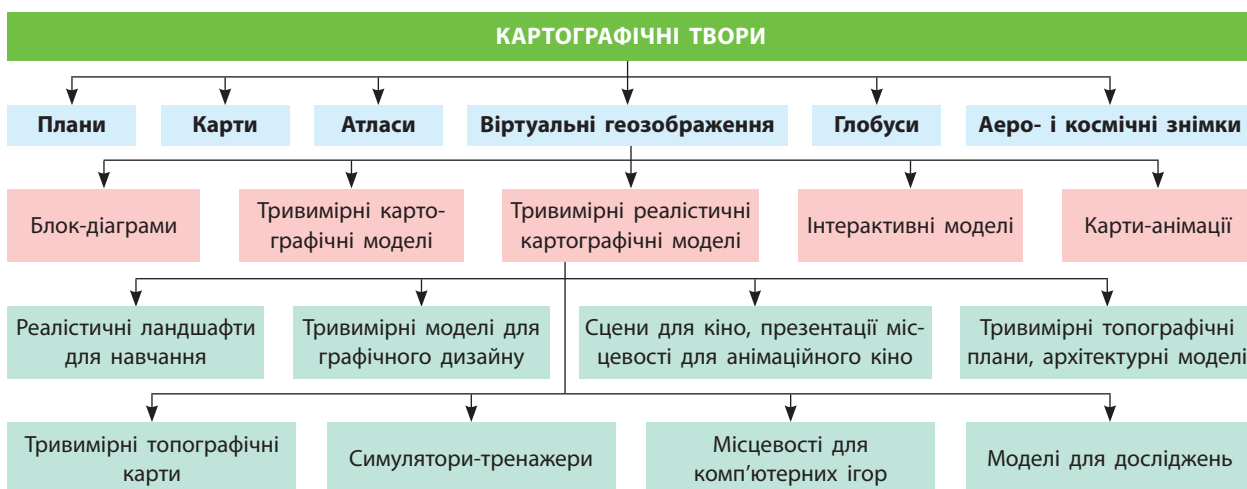
✓ За допомогою мал. 1 поясніть, яку саме географічну інформацію містить кожне із джерел.

Пропонований підручник певною мірою сприятиме класифікації та усвідомленню різної інформації.

2 КЛАСИФІКАЦІЯ КАРТОГРАФІЧНИХ ТВОРІВ. Головними картографічними творами, як ви вже знаєте, є географічні карти, їх систематизовані збірники — атласи, а також глобуси. Карта — одне з головних, суто географічних джерел знань про регіони й країни світу. Тому в географії будь-які тексти обов'язково підкріплюються картами з просторово-територіальною прив'язкою об'єктів, явищ і процесів (мал. 2).

Географічні карти регіонів і країн різняться між собою за охопленням території, масштабом, змістом, обсягом території, форматом. Вам відомо, що охоплення території картою та її масштаб взаємопов'язані.

✓ За допомогою мал. 2 наведіть приклади картографічних творів. Поясніть, як їх використовують на практиці.

Мал. 2. Картографічні твори.

Для загального вивчення регіонів і країн світу використовують карти: 1) півкуль і світу; 2) материків, частин світу, океанів та їх окремих частин (наприклад карта Північної Америки або Океанії); 3) країн та їх окремих частин.

Чим більшу територію охоплює карта, тим дрібніший її масштаб. Тому карти (за масштабом, охопленням території) поділяються на три групи: дрібномасштабні, середньомасштабні та великомасштабні. Дрібномасштабні карти виготовляються в масштабі, меншому ніж 1:1 000 000 (1:90 000 000, 1:60 000 000, 1:20 000 000). Це карти материків, океанів і світу, які вміщено в атласах і на сторінках підручників із географії. Середньомасштабні карти мають масштаб від 1:200 000 до 1:1 000 000 включно. Великомасштабні карти складаються в масштабі, більшому за 1:200 000, тобто 1:100 000, 1:50 000 тощо.

Проаналізуйте карти атласу. Укажіть масштаб, який найчастіше використовували для їх створення. Поясніть, чому саме такий масштаб.

Майже всі карти, якими ви будете користуватися під час вивчення географії в 10 класі, є дрібномасштабними. На них зображені лише найголовніші географічні об'єкти. За такими картами не можна точно виміряти відстань, наприклад, між столицями різних держав. Їх не використовують у своїй роботі льотчики, геологи, військові, агрономи, лісничі.

Поясніть, чому представники цих професій не можуть використовувати у своїй роботі дрібномасштабні карти.

Водночас детальні, великомасштабні карти не використовуються для вивчення географії в середній школі. Ви б просто потонули у величезному морі загальної і спеціальної інформації, яку вони містять. Наприклад, на картах, призначених для екологів, метеорологів або будівельників, наведено інформацію, яка потрібна саме цим спеціалістам. Вона не дуже цікава та корисна для людей, далеких від цих проблем.

Отже, географічні карти відрізняються не лише за охопленням території та масштабом, але й за змістом: загальногеографічні, тематичні та комплексні.

Загальногеографічні карти містять відомості з фізичної та суспільної географії. Ми бачимо тут не лише гори, річки, озера, але й населені пункти, шляхи сполучення, кордони та адміністративні межі держав тощо. Найцікавішими для географічних досліджень та аналізу

є тематичні, або спеціальні карти, зміст яких визначається певною темою: карти ґрунтів, поширення корисних копалин, туристичних і рекреаційних об'єктів, розподілу опадів, мережі залізниць, аеропортів, морських портів, міжнародних транспортних коридорів, розміщення зон військових конфліктів і терористичних актів тощо. Звичайно, на таких картах зображають і річки, озера, моря тощо. Проте це робиться лише для правильної просторової орієнтації людей, які працюють із цими картами, для прив'язки спеціального змісту карти до відомих географічних об'єктів. Наприклад, який би спеціальний зміст не мали карти Києва або Чикаго, без зображення на них Дніпра й озера Мічиган не обійтися. На комплексних картах поєднується зміст двох або декількох тематичних карт.

Назвіть тематичні карти, які містяться у вашому навчальному атласі.

Вам уже відомо, що існує тісний зв'язок між зображеною на карті територією та її масштабом. Не менш тісним є зв'язок і між змістом карти та її призначенням. Зміст карти, її масштаб, територія, яку вона охоплює, обумовлено призначенням карти. Карти можуть бути навчальними, військовими, геологічними, ґрунтознавчими, лісогосподарськими, туристичними тощо. Усі вони несуть у собі певний зміст та потрібну спеціалістам інформацію. Саме такі карти задовольняють потреби людей відповідних професій.

Потреби в процесі вивчення географії в 10 класі забезпечать навчальні карти. Вони є важливим джерелом знань, тому необхідно навчитися їх читати. Запам'ятайте, що географічні карти різного масштабу й змісту супроводжуватимуть вас усе життя.

Сьогодні майже всі наявні у світі географічні карти, атласи, аеро- і космічні знімки розміщено в мережі Інтернет. Ці картографічні інтернет-джерела вчені поділяють на такі групи: 1) скановані та оцифровані карти й атласи, які були видані в паперовому вигляді; 2) інтерактивні зображення, картографічна анімація, мультимедійні проекти, віртуальні моделі; 3) географічні карти, атласи, знімки в ГІС (геоінформаційні системи) (мал. 3).

За допомогою мал. 3 укажіть, яку інформацію можна отримати за допомогою геоінформаційних систем. Поясніть, хто може нею скористатися.

Мал. 3. Можливості геоінформаційних систем.

З КАРТА ЯК ДЖЕРЕЛО ІНФОРМАЦІЇ. Інформацію з друкованих або електронних джерел ми отримуємо за допомогою спеціальних знаків — літер або цифр. На географічній карті інформація в основному подається за допомогою умовних знаків. На відміну від фотознімків місцевості, на картах не зображують рухомі предмети — кораблі, машини, людей, тварин тощо. Крім того, на картах не зображують і деякі другорядні предмети, які нас не цікавлять, наприклад баки для сміття.

Які умовні знаки використовуються у ваших географічних атласах? На які групи вони поділяються?

Перегляньте в мережі Інтернет інформацію про відомого картографа Г. Меркатора і поділіться нею на уроці географії. (Режим доступу: [youtube.com/watch?v=YtAyaJHvVMQ](https://www.youtube.com/watch?v=YtAyaJHvVMQ))

ВИСНОВКИ

- Значний обсяг географічної інформації часто є суб'єктивним, де пересічній людині нерідко важко орієнтуватися.
- Існує багато джерел географічної інформації — енциклопедії, словники, довідники, кількість яких постійно зростає.
- Головними картографічними творами є географічні карти та їх систематизовані збірники — атласи, а також глобуси. Географічні карти різняться між собою за охопленням території, масштабом, змістом, обсягом території, форматом. Картографічні інтернет-джерела поділяють на: 1) скановані та оцифровані карти й атласи, які були видані в паперовому вигляді; 2) інтерактивні зображення, картографічну анімацію, мультимедійні проекти, віртуальні моделі; 3) географічні карти, атласи, знімки в ПС.
- Картографи виконують складне завдання з відбору основних об'єктів та зображення їх на карті за допомогою загальноприйнятих умовних знаків.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Укажіть основні способи зображення Землі та елементи карти.
2. Поясніть, як розрізняються карти за просторовим охопленням, масштабом, змістом і призначенням.
3. Охарактеризуйте способи картографічного зображення на тематичних картах.
4. Як отримати необхідну географічну інформацію, використовуючи умовні знаки та легенду карти?
5. Оцініть практичне значення географічних карт для життєдіяльності людини.

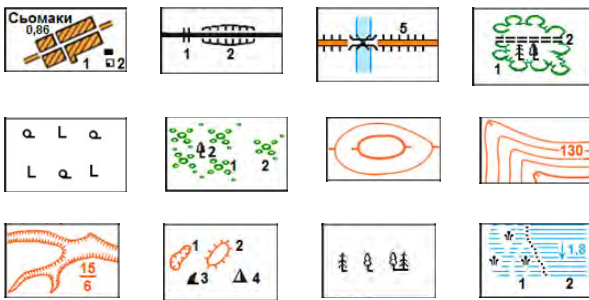
§3

Способи картографічного зображення об'єктів і явищ на тематичних картах. Картографічні методи дослідження

1. Пригадайте, що таке легенда карти. Яка інформація міститься в легенді карти? 2. Дайте визначення поняття «рельєф». 3. Пригадайте, чим відрізняється зображення рельєфу на географічних картах та планах місцевості.

1 СПОСОБИ КАРТОГРАФІЧНОГО ЗОБРАЖЕННЯ ОБ'ЄКТІВ І ЯВИЩ НА ТЕМАТИЧНИХ КАРТАХ.

Ви вже знаєте, що для зображення на картах географічних об'єктів, явищ і процесів застосовують певні **умовні знаки**, пояснення до яких наведено в **легенді карти**. Легенда розміщується на полях карти або у вільному місці всередині рамки карти. Умовні знаки бувають позамасштабні, лінійні та площинні (контурні). *Позамасштабними умовними знаками* зображуються об'єкти, що не зазначені в масштабі карти. Саме такі об'єкти містяться на картах регіонів і країн світу. *Лінійні знаки* застосовують для позначення об'єктів лінійного характеру (кордони, річки, дороги тощо). Вони передають довжину і форму об'єкта. Їх ширина не відповідає реальній величині, і тому її не вимірюють (мал. 1).

Мал. 1. Умовні знаки.

Назвіть географічні об'єкти, що зображують за допомогою наведених на мал. 1 умовних знаків. Укажіть картографічні твори, у яких використовуються ці умовні знаки.

Особливе місце серед лінійних знаків належить ізолініям — лініям на карті, які з'єднують точки з однаковими значеннями певної величини, наприклад атмосферного тиску (ізобари), глибини морів і океанів (ізобати), річних температур (ізотерми) тощо. *Площинні (контурні) знаки* показують географічні об'єкти, що мають поширення площею (населений пункт, озеро, масив лісу тощо).

Пригадайте, що зображують за допомогою ізогіпсів та ізогіт.

Для зображення на тематичних картах різних явищ використовують такі способи: якісного фону, ареалів, значків, знаків руху, діаграм, картодіаграм, картограм, ізоліній, лінійних знаків і точковий спосіб.

Назвіть в атласі карти, на яких використовують зазначені вище способи картографічного зображення.

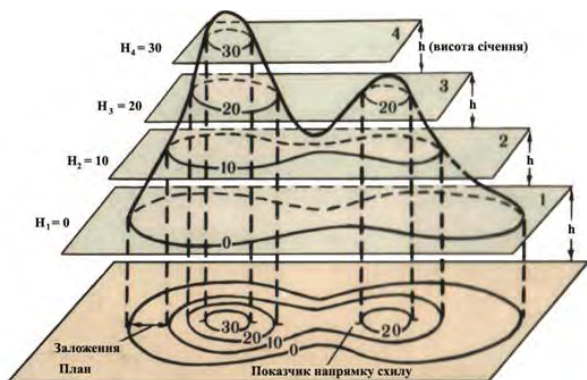
2 СПОСОБИ ЗОБРАЖЕННЯ РЕЛЬЄФУ. Із власного життєвого досвіду ви знаєте, що ідеально рівної земної поверхні практично не існує. Навіть у великих містах, де люди вирівнюють поверхню, щоб було легше їздити, ходити й будувати, вона залишається нерівною.

Географи називають нерівності земної поверхні **рельєфом**. Знати про його особливості важливо багатьом людям, які користуються картами, — будівельникам, військовим, туристам тощо. На земній поверхні одна точка розташована вище або нижче за іншу. Перевищення однієї точки земної поверхні над іншою називається **відносною висотою**. Прикладом відносної висоти, наприклад, є ваш зріст, тобто перевищення найвищої точки вашої голови над підлогою або земною поверхнею, на якій ви стоїте.

Поясніть, для чого спеціалістам різних професій та туристам необхідні знання про рельєф.

Ви знаєте, що на фізичних картах стоять точки, біля яких є цифрові позначки. Так позначається абсолютна висота місцевості. Вона показує, на скільки метрів певна точка земної поверхні лежить вище або нижче від рівня моря. На фізичній карті рельєф зображують за допомогою спеціальних ліній, які називають **горизонтальми**, що з'єднують між собою точки місцевості з однаковою абсолютною висотою (мал. 2).

Мал. 2. Зображення рельєфу горизонталями.

✓ За допомогою мал. 2 поясніть принцип зображення рельєфу горизонталями.

Уявіть, що ви вийшли на горбисту місцевість і за допомогою спеціальних приладів почали вимірювати висоту тисяч точок, які потім нанесли на карту й біля кожної підписали їхню висоту над рівнем моря. Такою картою не можна буде користуватися. Тому картографи, залежно від масштабу карти, проводять горизонталі через певну кількість метрів. Наприклад, з'єднують між собою точки з висотами 100, 200, 300 м. Решту точок на карту не наносять.

Чим ближче горизонталі розташовані одна до одної, тим крутіший схил. Таким чином, перебуваючи в класі, ви за фізичною картою можете зробити висновок про особливості рельєфу будь-якої місцевості в Африці або Австралії.

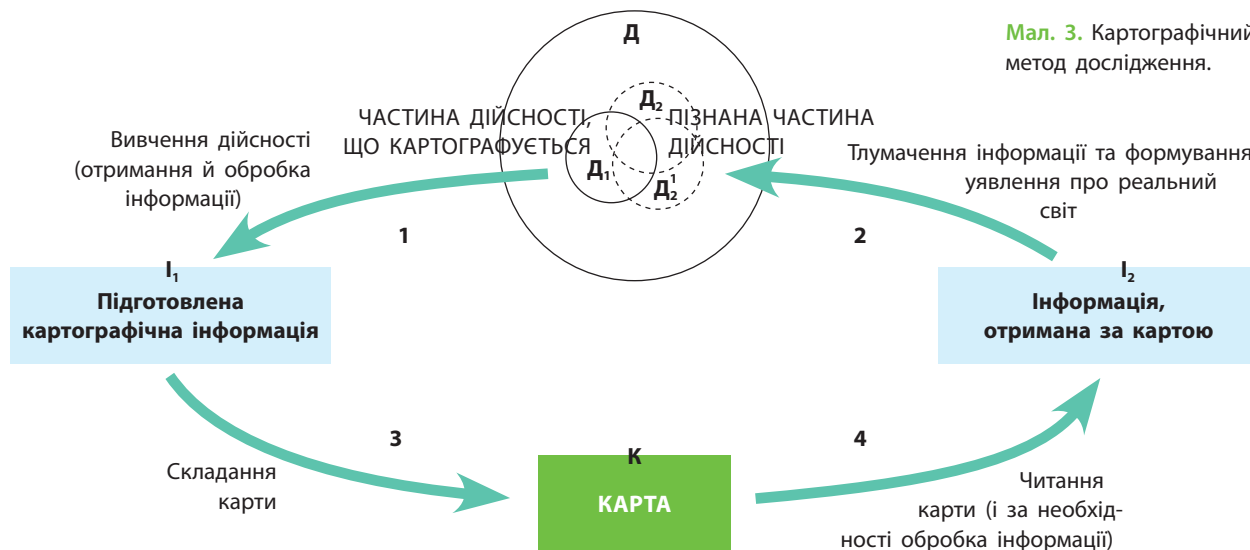
🌍 За допомогою фізичної карти світу зробіть висновки про особливості рельєфу: 1) США в межах Кордильєр; 2) Індії в межах Гімалаїв.

Зеленим кольором позначають рівнини й низовини з висотою над рівнем моря, яка не перевищує 200 м. Місцевість, яка має абсолютну висоту понад 200 м, зафарбовують різними відтінками коричневого кольору. Моря, океани та озера позначають блакитним і синім кольорами різної інтенсивності залежно від їхньої глибини.

🌍 Знайдіть на фізичній карті світу шкалу глибин і висот та поясніть принцип її практичного використання.

3 КАРТОГРАФІЧНІ МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ. Методи наукового дослідження, у яких географічна карта або група карт виступають моделями об'єктів, що вивчаються, називають **картографічними методами досліджень**. Географічна карта в цьому випадку є проміжною ланкою між об'єктом дослідження й самим дослідником (мал. 3).

Використання такої картографічної моделі дає змогу досліднику вивчати регіони й країни за спеціальними картами, не виходячи з власного кабінету. При цьому карта як модель дійсності дає можливість досліднику звертати увагу на просторово-територіальні особливості й закономірності поширення об'єктів, явищ і процесів у певному регіоні світу. Важливим є також те, що при використанні цього методу дослідження з поля зору виключають-

Мал. 3. Картографічний метод дослідження.

ся другорядні несуттєві риси, які в реальному житті нерідко виходять на перший план.

За мал. 3 поясніть принцип дії картографічного методу дослідження.

Картографічний метод дослідження включає: 1) опис карт; 2) побудову на основі картографічних даних графіків, профілів, блок-діаграм тощо; 3) вимірювання за картами та їх математичну обробку.

ВИСНОВКИ

- Для зображення на картах географічних об'єктів, явищ і процесів використовують умовні знаки, пояснення до яких наведено в легенді карти.
- Особливе місце серед лінійних знаків належить ізолініям (лініям, які з'єднують на карті точки з однаковими значеннями певної величини): ізобарам, ізобатам, ізотермам, ізогісам, ізогіетам.
- Для зображення різних явищ на тематичних картах застосовують способи якісного фону, ареалів, значків, знаків руху, діаграм, картодіаграм, картограм, ізоліній, лінійних знаків і точковий.
- На фізичній карті рельєф зображується за допомогою спеціальних ліній — горизонталей, які з'єднують між собою точки місцевості з однаковою абсолютною висотою.
- Картографічні методи дослідження є методами наукового дослідження, у яких географічна карта або група карт виступають моделями об'єктів, що вивчаються. Цей метод дослідження включає: опис карт; побудову на основі картографічних даних графіків, профілів, блок-діаграм; вимірювання за картами та їх математичну обробку.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Охарактеризуйте способи картографічного зображення об'єктів і явищ на тематичних картах.
2. Поясніть способи картографічного зображення об'єктів і явищ на тематичних картах.
3. Які картографічні методи дослідження ви використовували під час вивчення шкільних курсів географії та виконання практичних робіт?
4. Поясніть, що таке картосхема і картодіаграма, як їх складають і для чого використовують.
5. Оцініть практичне значення карт для пересічної людини.

§4

Електронні карти та глобуси. Картографічні інтернет-джерела

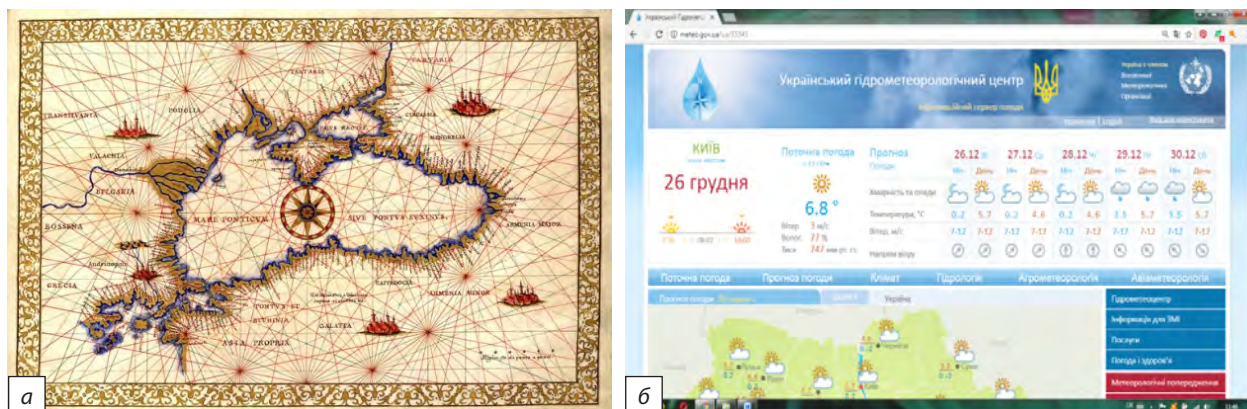
1. Чи користуєтеся ви картографічними джерелами під час роботи в мережі Інтернет? Якими саме і з якою метою? 2. Пригадайте, що таке ПС. Укажіть галузі знань та господарства, для яких корисні ПС-технології.

1 ЕЛЕКТРОННІ КАРТИ ТА ГЛОБУСИ. Електронні карти та глобуси є цифровими картографічними моделями, які пристосовані до відображення на моніторах комп'ютерів. Вони належать до динамічних моделей, які можуть бути як аналогами звичайних географічних карт, так і навігаційними системами. Ви вже знаєте, що сьогодні майже всі карти, атласи, аеро- і космічні знімки викладені в мережі Інтернет і є загальнодоступними для всіх користувачів. Зростає й кількість супутників Землі, які постійно сканують її поверхню. Цю інформацію також розміщують в Інтернеті.

Використайте електронні карти google.com/mars для отримання інформації про населений пункт, у якому ви живете. Чи достатньо інформації вони містять?

2 КАРТОГРАФІЧНІ ІНТЕРНЕТ-ДЖЕРЕЛА. Географічна інформація використовується повсюдно: у наукових дослідженнях, розвитку господарства та повсякденному житті людини. Вона необхідна під час планування й прогнозування всіх сфер суспільного життя та розвитку. У щоденному житті ми постійно користуємося картографічною інформацією. Нас кожного дня

Мал. 1. Старовинна карта (а) та сучасна карта (б) України на сайті Українського гідрометеорологічного центру (meteo.gov.ua).

цікавлять температура повітря, наявність опадів тощо. Ми чуємо про землетруси й цунамі, торнадо і виверження вулканів. Нас хвилюють рівень забруднення повітря й поширення радіації після аварій на ядерних об'єктах тощо.

? Назвіть випадки з власного життя, коли вам або вашим близьким була потрібна картографічна інформація.

Першим прикладом географічного та картографічного аналізу інформації вважають роботу лікаря з Лондона Джона Сноу. Він у 1864 р. використав карту, на якій позначав випадки смерті від холери для визначення джерел інфекції.

Збирання, накопичення і зберігання географічної інформації в електронному вигляді дає змогу використовувати її в найрізноманітніших формах. Однією з найпоширеніших є виведення географічних карт різного змісту на екран комп'ютера або на принтер для отримання їх паперових варіантів. Зараз особливо зручним є використання географічних карт на планшеті (мал. 1).

Вам відомо, що географічні інформаційні системи — це автоматизовані комп'ютерні системи, призначені для збирання, зберігання, обробки, аналізу та візуалізації (подання) інформації у вигляді тексту, карт, таблиць, графіків тощо. Інформація в таких базах накопичується дуже швидко. Сьогодні сюди надходить географічна інформація з усього світу від різних джерел. До них належать дані стаціонарних та експедиційних досліджень нашої планети, космічний моніторинг Землі, матеріали статис-

тичних довідників, навчальних підручників і посібників, географічні карти, плани й картохеми, дані аерофотозйомки тощо.

Головним завданням ГІС є впорядкування й систематизація величезного обсягу географічної інформації для подальшого використання її за допомогою відповідних комп'ютерних програм спеціалістами різних професій.

✓ Скористайтеся однією з ГІС (gisfile.com/map/ або gis-lab.info/) та вкажіть інформацію, яку вона містить. Поясніть способи використання цієї інформації, її користь та доступність.

У процесі свого розвитку суспільство постійно вимагає нової, більш сучасної географічної інформації. Країни, які інтенсивно освоюють нові землі, наприклад Бразилія, мають потребу в сучасних топографічних картах, даних космічного моніторингу, реєстру природних умов і ресурсів. Швидкий економічний розвиток і великі обсяги будівництва міст і господарських об'єктів зумовлюють необхідність великих обсягів інформації для складання планів і проєктів будівництва міст, прокладання доріг та створення інших господарських об'єктів. Через поширення екологічних проблем та глобальне потепління постійно використовуються дані глобального моніторингу довкілля. Усе це потребує чіткої класифікації окремих підрозділів ГІС. Сьогодні виділяють такі групи ГІС: кліматичні, екологічні, ресурсні, рекреаційно-туристичні, лісогосподарські, військові тощо.

У сучасних географічних дослідженнях велике значення мають глобальні супутникові навігаційні системи GPS, GALILEO, SBAS,

GBAS, ГЛОНАСС тощо. Вони складаються з мережі штучних супутників Землі й наземного обладнання. Ці системи призначені для визначення місця перебування об'єктів земної поверхні в географічній системі координат, точного часу подій, напрямків і швидкості переміщення об'єктів на території, в акваторії та повітряному просторі.

Перегляньте в мережі Інтернет інформацію про ГС GALILEO (англійською мовою) (esa.int/Our_Activities/Navigation/Galileo/What_is_Galileo) і поділіться нею на одному з уроків географії.

Ці навігаційні системи мають міліметрову точність у глобальному вимірі. Тому вони використовуються для фундаментальних і детальних прикладних наукових досліджень, побу-

дови цифрових географічних карт і кадастрів природних ресурсів тощо. Провідну роль глобальні супутникові навігаційні системи відіграють у навігації, тобто в керуванні авіаційними, морськими та наземними транспортними засобами, та здійсненні контролю за їхнім переміщенням у будь-якій точці нашої планети.

Скористайтеся на практиці однією з указаних глобальних супутникових навігаційних систем. Оцініть її доступність та практичне значення.

Поверхню Землі час від часу закривають хмари, що ускладнює її моніторинг. Тому в наш час усе частіше використовуються безпілотні літальні апарати з найсучаснішими приладами дистанційного вивчення довкілля, застосовують їх і під час воєнних дій та навчань.

ВИСНОВКИ

- Електронні карти та глобуси — це цифрові картографічні моделі, аналоги звичайних географічних карт або навігаційних систем.
- Електронне збирання, накопичення й зберігання географічної інформації створює передумови для її постійного використання в різних формах. Найбільш зручними для використання географічних карт на дисплеї сьогодні є планшети.
- Географічні інформаційні системи — це автоматизовані комп'ютерні системи збирання, зберігання, обробки, аналізу та візуалізації інформації у вигляді тексту, карт, таблиць, графіків тощо.
- Головним завданням ГС є впорядкування та систематизація географічної інформації для подальшого використання її спеціалістами різних професій.
- Глобальні супутникові навігаційні системи складаються з мережі штучних супутників Землі та наземного обладнання й призначені для визначення місця перебування об'єктів земної поверхні в географічній системі координат, точного часу подій, напрямків та швидкості переміщення об'єктів у просторі.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Поясніть, що таке електронні карти та глобуси, що є їхнім прототипом.
2. Як ви вважаєте, що є сьогодні більш зручним у використанні — паперові картографічні носії чи їх електронні варіанти? Наведіть приклади їх практичного застосування.
3. Назвіть та поясніть основні завдання сучасних ГС.
4. Охарактеризуйте складові глобальних супутникових навігаційних систем.
5. Спрогнозуйте подальший розвиток ГС-технологій та систем і перспективи їхнього практичного використання.

Практична робота 1. Створення тематичної карти умовної території з використанням різних способів картографічного зображення

Мета: навчитися укладати тематичні карти умовної території з використанням різних способів картографічного зображення.

1. Доберіть різноманітну інформацію про певну територію (ваш населений пункт, школу, клас).
2. Зробіть класифікацію цієї інформації та відберіть ту її частину, яку можна зобра-

зити графічно за допомогою системи умовних знаків.

3. Розробіть власну систему умовних знаків, використовуючи при цьому загальноприйняті позначення.
4. Створіть тематичну карту вибраної вами території, використовуючи різні способи картографічного зображення.

Тема 1. Політико-географічні закономірності

Тема 2. Географія цивілізацій

Тема 3. Глобальні закономірності світосистеми

Термін «глобалізація» як характеристика формування єдиного планетарного суспільства давно увійшов у широкий вжиток. Основні економічні аспекти глобалізації — зростання ролі зовнішніх чинників в економіці, створення єдиного світового ринку без національних бар'єрів і забезпечення однакових правил для всіх його учасників.

Деякі дослідники визначають глобалізацію як продукт західного світу, акцентуючи увагу саме на його американській складовій, оскільки трансформація політичних і культурних інститутів відбувається переважно за західним типом, із властивими йому формами й нормами демократії та суспільних цінностей.

Вам уже відомо, що процес глобалізації складається з трьох взаємопов'язаних компонентів — міжнародного виробництва, політичних відносин та нового міжнародного поділу праці. Сучасне міжнародне виробництво ведеться як на іноземних підприємствах, розміщених у зарубіжних країнах, так і на основі підрядів, переданих місцевим підприємствам.

Проте й до сьогодні ідеологічна оцінка та теоретичне визначення феномену глобалізації перебуває на етапі гострих дискусій та наукового осмислення, оскільки не існує чіткого розуміння того, чим є глобалізація в її сучасному вимірі. Це якісно новий етап розвитку цивілізації? А може, спроба нав'язати свої відносини, цінності та правила провідним країнам світу? Як ви вважаєте?

Отже, про глобалізований світ та життя в ньому суспільства на новому етапі розвитку розповідатиметься в цьому розділі підручника.

Тема 1. Політико-географічні закономірності

§5

Країни, держави, території та акваторії як геопросторові реалії життєдіяльності людства. Нація. Національні інтереси держави

1. Пригадайте визначення понять «територія», «країна», «держава». Поясніть відмінності між ними. 2. Що таке політична карта світу? Які етапи її формування ви вивчали на уроках географії та історії?

1 КРАЇНИ, ДЕРЖАВИ, ТЕРИТОРІЇ ТА АКВАТОРІЇ ЯК ГЕОПРОСТОРОВІ РЕАЛІЇ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ ЛЮДСТВА. Держава є політичною формою організації суспільства, що утворюється як результат виникнення й діяльності публічної влади. Остання є особливою системою, яка керує основними сферами життя суспільства. До основних характерних ознак держави належать:

- наявність та функціонування системи владних органів і установ, які у своїй сукупності формують механізм держави;
- існування певної правової системи, встановленої або санкціонованої державою, яка визначає правила поведінки її громадян;
- наявність певної, чітко обмеженої території (акваторії), у межах якої функціонує певна державна влада (мал. 1).

Держава постійно виконує певні внутрішні та зовнішні функції. До перших належать забезпечення функціонування суспільного організму як єдиної системи, збереження й розвиток у ньому ефективних зв'язків між окремими сферами, задоволення інтересів різних верств населення й соціальних груп, боротьба із внутрішніми деструктивними силами та

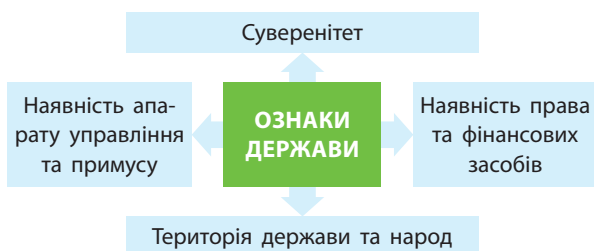
стихийними лихами. Зовнішніми функціями держави є захист державних кордонів, цілісності власної території, суверенітету, сприяння розвитку взаємовигідних, справедливих форм співробітництва та взаємодії з іншими державами світу (мал. 2).

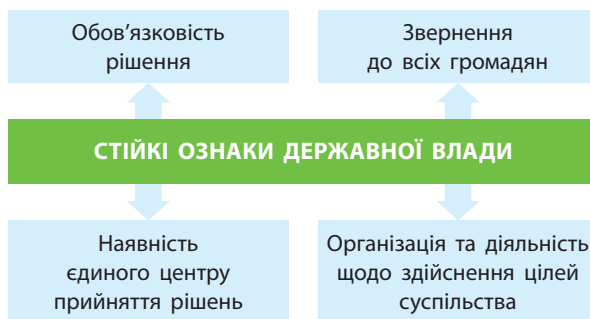
На прикладі України проаналізуйте рівень виконання цих функцій.

Держава має виступати на міжнародній арені як єдина географічна, релігійна, мовна, культурна, правова, господарська і геостратегічна система. Лише за такої умови вона може знайти й утримати певне становище.

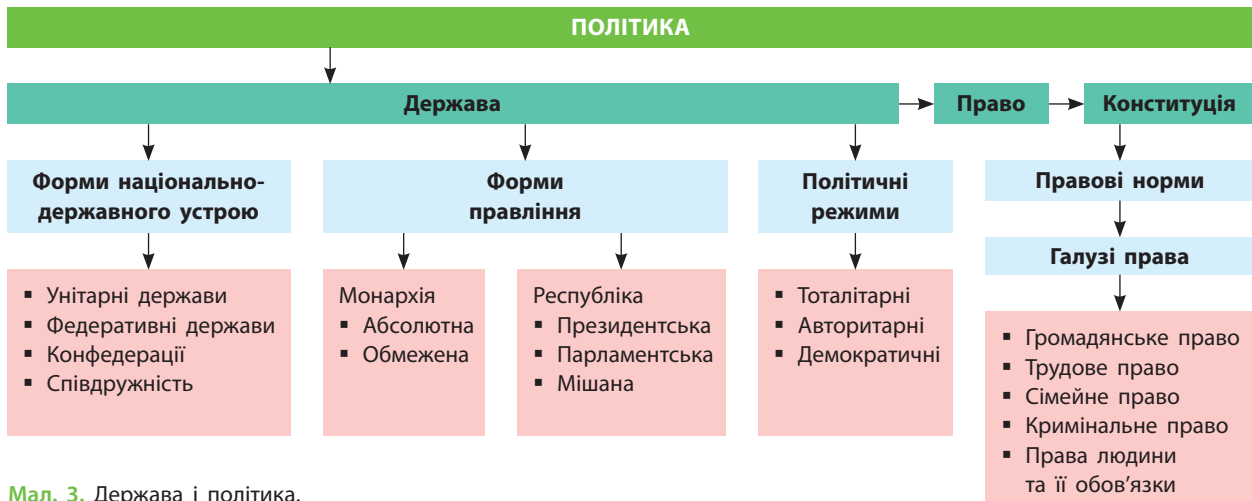
Країна — це політичне, національне, соціальне, культурне, господарське співтовариство, організоване на певній території. При цьому увага акцентується на його просторовому (географічному) положенні (розміщенні) у світі чи певному регіоні або материку, наприклад, країни Південної Америки, країни Океанії. Хоча поняття «країна» в багатьох випадках вживається як синонім поняття «держава», проте воно має переважно культурно-історичний та соціально-економічний зміст

Мал. 1. Ознаки держави.

Мал. 2. Державна влада та її ознаки.

Мал. 3. Держава і політика.

(країни, що розвиваються, країни «третього світу» тощо). Відповідним є поняття «країна» і під час характеристики особливостей населення, його побуту й звичаїв, специфічних ознак суспільства (далекі країни, екзотичні країни тощо). Натомість для поняття «держави» характерний більш політичний зміст.

Наведіть приклади держав та країн у правильному розумінні цих понять.

Держави, країни та належні їм території й акваторії є геопросторовими реаліями життєдіяльності людства. Для реалізації державних функцій кожній державі потрібні значні не лише природні та людські ресурси, але й такі географічні поняття, як територія і акваторія. Велика, але не надлишкова територія є значним потенціалом для розвитку й зміцнення будь-якої держави. Малі або карликові держави при всіх перевагах компактності їх управління ніколи не зможуть відігравати провідну роль у сучасному світі (мал. 3).

Розгляньте мал. 3 і поясніть його складові.

Поясніть, чому державі важливо мати значну, але не надлишкову територію.

2 СУВЕРЕННА ДЕРЖАВА НА ПОЛІТИЧНІЙ КАРТІ СВІТУ. ПОНЯТТЯ ДЕРЖАВНОГО СУВЕРЕНІТЕТУ.

Суверенна (незалежна) держава — це країна, яка реалізує власну внутрішню й зовнішню

політику на основі суверенної волі своїх громадян або правителя (монарха, уряду) і здатна проводити свою національну політику та відстоювати національні інтереси на міжнародній арені.

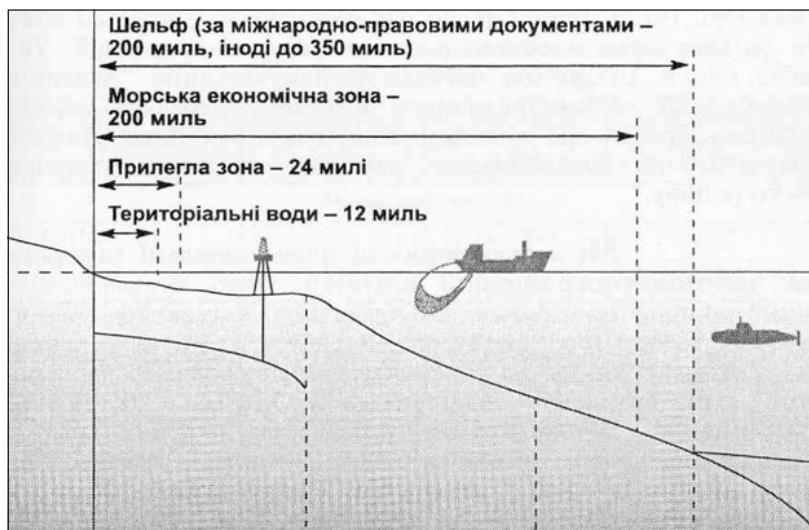
Поясніть, як ви розумієте поняття «міжнародна арена». Чи можна назвати міжнародною ареною залу засідань Генеральної Асамблеї ООН? Чому?

Із метою реалізації власної суверенної влади на певній території держава створює органи управління. До них належать законодавча, виконавча й судова влада, інформаційна, прикордонна й митна служби, національна (республіканська) гвардія та збройні сили, валютно-грошова система тощо. Усі ці органи діють на чітко визначеній території, яка обмежена з усіх боків суходолом і морськими кордонами. У межах цієї території держава володіє суходолом, внутрішніми водами, надрами, повітряним простором. Якщо держава має безпосередній вихід до морів та океанів, їй належать і територіальні води (мал. 4).

За допомогою мал. 4 визначте межі територіальних вод та виключної економічної зони.

У межах економічних зон державам належить виняткове право на розвідкування й розробку будь-яких природних ресурсів (корисні копалини на дні й у надрах водойм, риба, водорості, енергія тощо).

Мал. 4. Територіальні води та виключна морська економічна зона.

Отже, суверенітетом держави є її незалежність від інших держав світу в зовнішній та внутрішній політиці.

3 УНІТАРНІ ТА СКЛАДНІ (ФЕДЕРАТИВНІ) ДЕРЖАВИ. За формами адміністративно-територіального устрою всі країни світу поділяються на унітарні та складні (федеративні). Унітарна держава — єдине цілісне утворення, що складається з адміністративно-територіальних одиниць (областей, провінцій, районів тощо), які чітко підпорядковані центральним органам влади. Унітарні держави мають єдину конституцію та ієрархічну систему державної влади. Області, провінції, райони, тобто адміністративно-територіальні одиниці, мають лише органи виконавчої влади. Вони не наділені жодними законодавчими функціями. У наш час, коли ефективність державного управління стає одним із головних чинників ефективності функціонування самої держави, абсолютна більшість країн світу є унітарними. Така форма адміністративно-територіального устрою вважається найбільш ефективною і життєздатною. Мабуть, саме тому, щоб після Другої світової війни Німеччина знову не відновилася як могутня держава, союзні держави перетворили її на федерацію.

Федеративні держави мають у своєму складі самоврядні території (республіки, штати, землі, краї, кантони тощо). Ці території, хоча й входять до складу єдиної союзної держави, проте мають досить значну автономію. Їм притаманні деякі ознаки незалежних держав —

власна конституція, парламент, президент тощо. До федеративних держав переважно належать великі багатонаціональні держави — Бразилія, Індія, Росія, США, Нігерія, Канада тощо.

Знайдіть на політичній карті світу федеративні та унітарні держави.

4 НАЦІОНАЛЬНІ ІНТЕРЕСИ ДЕРЖАВИ. Нація — це історична спільність людей, об'єднаних між собою спільним походженням, мовою, територією, культурою, ментальністю (характером, звичками), побутом тощо. В утворенні нації провідна роль належить історико-географічним чинникам. Щоб вижити в умовах потенційно ворожого оточення, нація формує державу. Часто поняття «нація» ототожнюють із термінами «держава», «країна».

Життя кожної людини підпорядковане інтересам, які вона вважає пріоритетними для свого існування в цьому світі. Так само й кожна держава, яка створюється переважно як держава певної нації, керується у своїй діяльності та взаємодії з іншими державами власними національними інтересами. Ці інтереси визначаються її потребами у виживанні, розвитку й поширенні на світовій або регіональній політичній та економічній арені.

Поясніть, що таке національні інтереси на прикладі України. Чи відрізняються вони від національних інтересів інших країн?

Таким чином, національний інтерес держави — це мотив, спонукання, ідея, які породжують дії нації та створеної нею держави

для виживання й розвитку в оточенні інших держав і націй, що намагаються зберегти своє становище або розширити свій вплив.

ВИСНОВКИ

- Держава — політична форма організації суспільства, яка керує основними сферами його життя. Держава виконує певні внутрішні й зовнішні функції й виступає на міжнародній арені як єдина система.
- Із метою реалізації власної суверенної влади над певною територією і населенням, що живе на ній, держава створює органи управління. Суверенітетом держави є її незалежність від інших держав світу в зовнішній та внутрішній політиці.
- Унітарна держава — єдине цілісне утворення, що складається з адміністративно-територіальних одиниць, чітко підпорядкованих центральним органам влади. Федеративна держава має у своєму складі самоврядні території.
- Кожна держава, що створюється переважно як держава певної нації, керується власними національними інтересами. Вони визначаються її потребами у виживанні, розвитку й поширенні на світовій або регіональній політичній та економічній арені.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Поясніть зміст понять «країна», «держава», «територія», «акваторія», «суверенітет», «суверенна держава», «залежна територія», «територія держави», «державний кордон».
2. Охарактеризуйте життєво важливі національні інтереси держави.
3. Поясніть, які функції виконують кордони держави. Чому відсутні кордони між країнами ЄС?
4. Поясніть різницю між унітарними й складними (федеративними) державами.
5. Наведіть приклади та покажіть на карті складові території окремих держав.

§6

Суверенна держава як цілісна територіально-політична й господарська система

1. Пригадайте визначення понять «географічне середовище», «природні умови», «природні ресурси». Як усі вони впливають на становлення та розвиток держав? 2. Чим відрізняється суверенна держава від залежної території? Які форми залежних територій вам відомі?

1 СУВЕРЕННА ДЕРЖАВА ЯК ЦІЛІСНА ТЕРИТОРІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНА І ГОСПОДАРСЬКА СИСТЕМА. У сучасному світі простежується чітка тенденція до зростання кількості незалежних держав. Кожна нація для реалізації власного природно-ресурсного, духовного, інтелектуального, економічного потенціалу прагне створити власну державу. Цей складний процес відбувається в умовах загострення світових проблем і трансформації міжнародного співтовариства.

Ви вже знаєте, що держава тільки тоді буде життєздатною, коли існуватиме як цілісна, згуртована територіальна й господарська система.

Тому для України надзвичайно важливим є збереження та зміцнення внутрішньої дер-

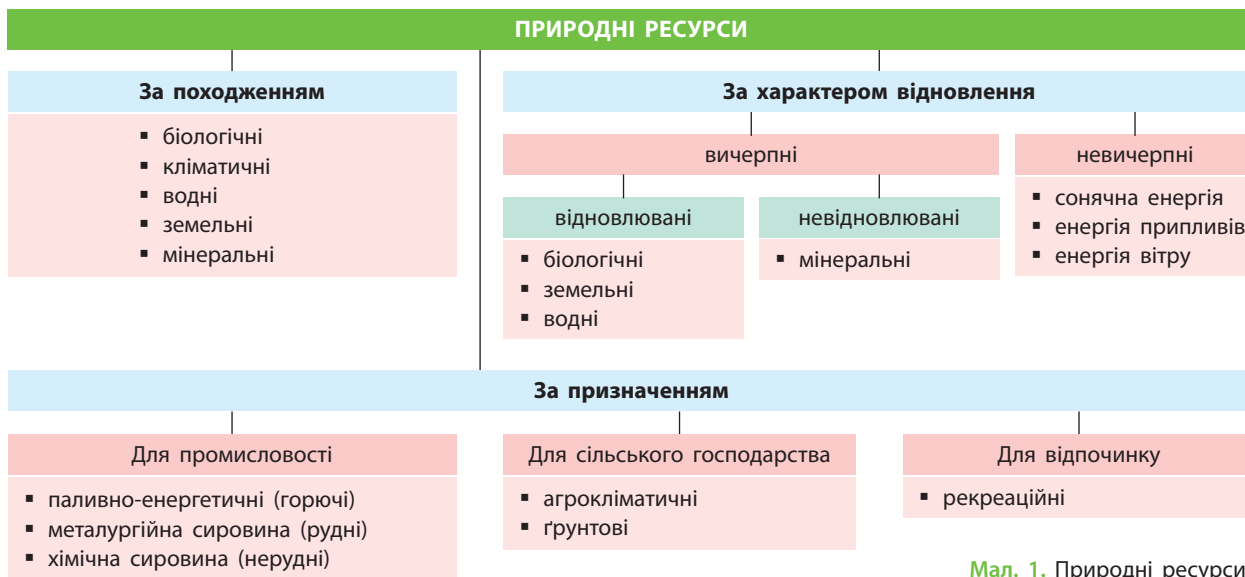
жавної й національної єдності, відновлення державного суверенітету над тимчасово окупованою територією і контролю над власними державними кордонами, без чого держава не може повноцінно функціонувати.

Назвіть умови повноцінного існування будь-якої держави.

2 ГЕОПРОСТІР І ТЕРИТОРІЯ, ГЕОГРАФІЧНЕ СЕРЕДОВИЩЕ ТА ПРИРОДНІ РЕСУРСИ.

Геопростір — це двовимірний простір, який визначається в системі географічних координат. Він є відносним поняттям, оскільки подолання геопростору пов'язане не лише з відстанню між географічними об'єктами, а також визначається часом цього подолання та витратами на переміщення з одного пункту в інший.

Мал. 1. Природні ресурси.

Територія — це частина земної поверхні у визначених межах. Для неї характерні певні природні й створені людиною властивості та ресурси. Вона є середовищем проживання й діяльності людей, інтегральним економічним ресурсом, невіддільною частиною екологічної системи з природними процесами, які на ній відбуваються. Територія виступає як конкретний геопростір для розміщених на ній об'єктів і визначає просторові відносини між ними й людьми, що її населяють. З урахуванням специфіки території регулюється розміщення об'єктів шляхом обмеження їхньої кількості, а також лімітується кількість населення. Із цієї точки зору територія є самостійним специфічним ресурсом.

За допомогою політичної карти світу назвіть країни, які мають значні, недостатні та надлишкові території. Поясніть, як ви їх визначили.

Територія має певну місткість, тобто в господарському відношенні її освоєння має певні межі. Вони визначаються не лише площею, але й рівнем екологічної напруженості, оцінюється як функція від двох змінних: сили антропогенного навантаження та стійкості природного середовища до нього. Місткість території також залежить від форми господарської організації простору. Вид використання території пов'язаний із концепцією функції міст. Останню розуміють як задоволення певних потреб суспільства.

Пригадайте відомі вам функції міст, наведіть конкретні приклади.

Географічне середовище є частиною географічної оболонки, де живуть і займаються господарською діяльністю люди. Воно є необхідною умовою їхнього існування. Руйнування географічного середовища з тієї чи іншої причини означатиме й загибель людства. Регіональні підрозділи є географічним середовищем суспільства окремих країн.

Природними ресурсами виступають природні об'єкти і явища, які використовуються або можуть бути використані для споживання людиною безпосередньо або в переробленому вигляді (мал. 1).

Назвіть види природних ресурсів та наведіть приклади.

3 СОЦІОСФЕРА (НАСЕЛЕННЯ І РОЗСЕЛЕННЯ), КУЛЬТУРОСФЕРА, ЕКОНОСФЕРА ТА ТЕХНОСФЕРА ДЕРЖАВИ.

Соціосфера — це сфера, пов'язана із життям і відносинами між людьми в процесі їхньої діяльності. Соціосфера — це людство в географічному середовищі. При цьому головна увага зосереджується саме на людині в процесі її життєдіяльності. Іноді цю сферу ще називають антропосферою.

Культура є специфічним способом організації й розвитку людської діяльності. Вона є загальною відмінністю людської діяльності від біологічних форм життя. Культура не лише створює продукти матеріальної і духовної праці в соціосфері, але й виділяється як окрема сфера людської діяльності, що проявляється

в особливостях поведінки, свідомості й діяльності людей у конкретних сферах суспільного життя. Звідси виділяють культуру політичну, людського спілкування, праці, побуту тощо.

Поясніть, що таке об'єкти світової культурної спадщини. Назвіть відомі вам об'єкти, що до неї належать. Які світові культури їх створили?

Еконосфера також є складовою частиною соціосфери. Це світове господарство або господарства певного регіону чи держави, які є сукупністю відносин, пов'язаних із виробництвом, розподілом та споживанням товарів і послуг в умовах конкретної економічної системи й конкретної держави.

Ще одна сфера людської діяльності на нашій планеті — це техносфера. Вона є сукупністю штучних об'єктів у межах географічної оболонки Землі (будинки, споруди, механізми тощо), створених людиною з речовин навколишнього середовища (мал. 2).

За допомогою мал. 2 охарактеризуйте середовище, яке оточує людину.

4 ПОЛІТОСФЕРА ДЕРЖАВИ. Політосфера — це сфера діяльності, пов'язана з відносинами між націями, класами, різними соціальними групами. Метою такої діяльності є завоювання, утримання й використання державної влади. Зміст політики зрештою визначається інтересами певної групи людей. Саме економічні

Мал. 2. Складові середовища, яке оточує людину.

інтереси визначають інтереси політичні. Вони виступають соціальною причиною, чинником політичних дій. Загалом політологічна сфера держави поділяється на внутрішню й зовнішню. Ці дві структурні частини політосфери держави міцно пов'язані між собою. Внутрішня політосфера визначає конфігурацію зовнішньої, хоча існує і зворотний зв'язок. Головне завдання політосфери держави — забезпечити збереження й зміцнення системи суспільних відносин.

ВИСНОВКИ

- У сучасному світі відбувається складний процес і спостерігається тенденція до зростання кількості незалежних держав. Їх життєздатність визначається згуртованістю територіальної та господарської систем.
- Територія держави (геопростір) є самостійним специфічним ресурсом, який володіє природними ресурсами, що використовуються людиною для споживання.
- Соціосфера (антропосфера) — це людство в географічному середовищі. При цьому головна увага зосереджується саме на людині в процесі її життєдіяльності.
- Культура є специфічним способом організації й розвитку людської діяльності, що не лише створює продукти матеріальної і духовної праці в соціосфері, але й виділяється як окрема сфера людської діяльності, у межах якої виокремлюється еконосфера.
- Техносфера — сукупність штучних об'єктів у межах географічної оболонки Землі, створених людиною. Політосфера — сфера діяльності, пов'язана з відносинами між націями, класами, різними соціальними групами. Її головним завданням є збереження та зміцнення системи суспільних відносин.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Поясніть, чому в сучасному світі простежується чітка тенденція до зростання кількості незалежних держав.
2. Як географічне середовище й природні ресурси впливають на формування та розвиток держав?
3. Поясніть зміст понять «соціосфера», «культуросфера», «еконосфера» і «техносфера» держави. Як вони формуються та змінюються державою й впливають на її подальший розвиток?
4. Відомий французький драматург та публіцист П. Бомарше казав: «Політика — це мистецтво створювати факти, легко підкорювати собі події та людей. Вигода — це її мета, інтрига — засіб... Завадити їй може лише порядність». Чи актуальне це висловлювання сьогодні?

§7

Територія і кордони держави

1. Пригадайте, що таке кордон держави. Чи існують кордони між європейськими державами — членами ЄС? 2. Якщо ви або ваші знайомі перетинали кордони ЄС, назвіть процедури, які вони при цьому проходили, та документи, що були для цього необхідні.

1 ПОНЯТТЯ ТЕРИТОРІЇ ТА КОРДОНІВ ДЕРЖАВИ.

Територія і кордони держави — це визначена на основі норм міжнародного права частина земної поверхні (суходіл, внутрішні акваторії, повітряний простір над ними), на яку поширюється її виключний суверенітет. Це означає, що певна відокремлена від інших земна поверхня керується тільки законами цієї держави, яка має виняткове право користуватися цією територією на власний розсуд (таблиця).

Таблиця

НАСЕЛЕННЯ ОКРЕМИХ КРАЇН СВІТУ

Країна	Кількість населення, млн осіб
Китай	1394,0
Індія	1352,8
Росія	146,4
Японія	126,2
Австралія	24,9
Канада	36,9

Проаналізуйте дані таблиці. За допомогою карт атласу визначте площу країн, розрахуйте густоту населення в них та зробіть висновки.

Територія держави становить необхідну й у більшості випадків достатню матеріальну операційну базу для самого її виникнення, існування та розвитку. Територія є певною площинною місткістю, яка утримує на собі всі об'єкти держави. Проте й саме виникнення держави можливе лише після відокремлення певної території, що є досить складним процесом.

За допомогою додаткових джерел інформації наведіть приклади країн, які через брак території штучно її розширюють. Як саме?

Із позиції міжнародного права найважливішими особливостями державної території є її цілісність і недоторканність. Це основоположний принцип мирного співіснування народів і держав. Міжнародна спільнота визнала неможливість використання війни як засобу

вирішення територіальних суперечок. Держава, територію якої прагне загарбати інша держава (держави), має законне право на її захист будь-якими засобами. Вона може розраховувати на моральну, матеріальну, військову й правову підтримку світового співтовариства. Зрештою воно може вдаватися й до прямих воєнних дій, як, наприклад, при окупації Іраком території Кувейту.

За додатковими джерелами підготуйте повідомлення про окупацію Іраком території Кувейту та вирішення цієї міжнародної проблеми.

2 СКЛАД, РІЗНОВИДИ, ІСТОРІЯ ФОРМУВАННЯ, ВІДМІННОСТІ МОРФОЛОГІЇ ТА ГЕОПРОСТОРОВГО ПОЛОЖЕННЯ ТЕРИТОРІЙ.

Основними просторовими характеристиками території держави є її розміри, конфігурація території та географічне положення (мал. 1). Усі ці особливості мають значний вплив на місце держави на політичній карті світу. Чим більша територія, тим значніші ресурсні можливості для розвитку країни вона дає. Водночас, якщо ця велика територія розміщена в екстремальних для життя людей і ведення господарства природних умовах, переваги її згладжуються. Велике значення мають компактність та нерозірваність території держави. Так, територія США складається з трьох несуміжних територій, які значно віддалені одна від одної. Існують і дуже «витагнуті» держави, наприклад Чилі, або держави зі складною конфігурацією — Хорватія. Значною розірваністю території відрізняються держави, розміщені на архіпелагах, — Філіппіни, Індонезія.

Назвіть країни з найбільшою компактністю території. Які країни мають найбільш екстремальні умови для життя та господарської діяльності населення? Що можна сказати про рівень розвитку цих держав?

Державний простір включає територію держави, належну їй акваторію та повітряний простір над ними. Суходільна територія держави — це її земна поверхня, не вкрита водою

Мал. 1. Конфігурація територій окремих країн.

морів та озер, а також острови й архіпелаги у відкритому морі, які належать цій державі.

Акваторія держави включає всі води внутрішніх річок та озер, заток і проток (якщо ширина останніх не перевищує 24 морські милі). Наприклад, Туреччині належать морські протоки Босфор і Дарданелли, які з'єднують між собою Чорне та Середземне моря.

Поясніть геополітичне та економічне значення проток Босфор і Дарданелли для Туреччини, країн-сусідів і тих країн, що мають вихід до Чорного та Середземного морів.

До акваторії держави також входять води заток, лиманів, бухт, які історично належать тій чи іншій країні, наприклад Бузький та Дніпровський лимани України. До акваторії (території) держави не входять територіальні води, які розташовані більше ніж за 12 миль від морського узбережжя (лінії відпливу). Однак ця акваторія перебуває під повною юрисдикцією держави, до території якої вона прилягає. Більше того, державі належить і вся товща води територіальних вод та надра під їх дном (мал. 2).

За допомогою мал. 2 назвіть склад території держави. Поясніть значення належності надр територіальних вод для економіки окремих країн.

Повітряний простір держави — це розташований над її територією та акваторією шар атмосфери (тропосфера, стратосфера і прилегла частина космічного простору). Польоти літаків інших держав над власною територією кожна країна дозволяє на основі спеціальних міжнародних договорів. Держава має право захищати свій повітряний простір у випадку його

Мал. 2. Склад території держави.

порушення всіма доступними їй засобами. Космічні кораблі й супутники вільно пролітають над територіями суверенних держав.

До території певної держави також належать морські, річкові та космічні кораблі, які несуть на собі державні символи (прапор і герб). Це також стосується різних підводних споруд, трубопроводів, кабелів тощо, які прокладені певною країною у відкритому морі чи на його дні, навіть якщо вони розташовані у водах або глибоко на дні виключних економічних зон.

На основі знань з уроків історії розкажіть про історію формування території однієї з держав світу. Назвіть країни, які існували раніше, але втратили в процесі історичного розвитку власну державність і припинили своє існування.

З ПОНЯТТЯ ПРО ДЕРЖАВНІ КОРДОНИ. Державний кордон — це уявна (іноді реальна) лінія на поверхні Землі (суходолі та акваторії) та уявна вертикальна площина, що проходить через неї в повітряному просторі та надрах. Вона визначає межі держави й відділяє одну територію держави від іншої або від відкритих морів.

Кордони між державами формувалися історично. Це тривалий процес порубіжної взаємодії двох або більше країн, а іноді навіть

Мал. 3. Функції державного кордону.

цивілізацій. Інколи кордони встановлювалися порівняно швидко, через війну або внаслідок завершення переговорів й укладення відповідних угод. Сучасна державна територія України може бути таким прикладом. У межах України є знамениті «Траянові вали», які відокремлювали Римську імперію від причорноморських степів, і відомі «Змієві вали», які кілька тисяч років тому захищали Київ із півдня від степовиків. Після Другої світової війни та завершення переговорів до України відійшли землі Закарпаття. Проте вона втратила частину своїх земель, які були приєднані до Польщі. У 1954 р. постановою Верховної Ради СРСР до України відійшла Кримська область, а натомість до складу Росії було передано території Таганрога та прилеглих до нього земель.

Знайдіть додаткову інформацію про формування території сучасної України. Поділіться нею на уроці географії.

Процес становлення кордону будь-якої держави проходить два етапи: делімітацію і демаркацію. **Делімітація** полягає в договірному

процесі особливостей проходження кордону на відповідно створеній географічній карті. **Демаркація** — це встановлення кордону між державами на місцевості.

Державні кордони класифікують за різними ознаками, наприклад, виділяють групу морфологічних кордонів (геометричні, астрономічні, звивисті тощо), природно-географічну групу (орографічні, гідрографічні тощо), генетичну групу (піонерні, реліктові, накладені тощо). Виділяється також функціональна група кордонів за історичними умовами та послідовністю виникнення (колоніальні, післявоєнні тощо). Слід зазначити, що «чистих» груп кордонів майже немає. Кордони можуть проходити річками, вершинами гір, бути проведеними по паралелях і меридіанах тощо.

4 ФУНКЦІЇ ДЕРЖАВНОГО КОРДОНУ. Державний кордон виконує декілька функцій. Їх можна об'єднати в групи: бар'єрні, контактні та фільтруючі (комунікаційні) (мал. 3).

Охарактеризуйте функції кордону за допомогою схеми (мал. 3).

Мал. 4. Кордони: а) Ізраїлю та Палестини; б) Бельгії та Франції; в) Північної та Південної Кореї; г) Франції та Іспанії.

Бар'єрна функція полягає в достатньому відокремленні однієї країни від іншої. При цьому таке відокремлення може бути близьким до абсолютного, наприклад у колишньому СРСР. Тоді кордон був «на замку», а сусідні країни відділялися контрольно-слідовою смугою, колючим дротом і прикордонниками з автоматами та службовими собаками по всьому периметру. Максимальною є бар'єрна функція кордону між Південною та Північною Кореєю із суцільною п'ятиметровою стіною, струмом високої напруги тощо. Для більшості сучасних держав є характерною так звана м'яка бар'єрна функція відкритих кордонів (мал. 4).

Контактна функція кордону полягає в створенні на межі двох держав спільних природних заповідників, євро регіонів, відкритих економічних зон тощо. Таким чином прикордонні райони двох або декількох держав стають контактною зоною, яка дає змогу постійно поглиблювати двостороннє або багатостороннє співробітництво.

Фільтруюча функція кордону полягає в тому, що він має виконувати роль своєрідної мембрани або фільтра, який пропускає все корисне та потрібне для певної держави з інших країн і затримує все вороже, шкідливе, негативне тощо.

ВИСНОВКИ

- Цілісність і недоторканність із погляду міжнародного права є найважливішими особливостями державної території. Це основоположний принцип мирного співіснування народів і держав. Основними просторовими характеристиками території держави є її розміри, конфігурація та географічне положення.
- Державний простір включає територію держави, акваторію й повітряний простір над нею.
- Державний кордон — це уявна (іноді реальна) лінія на поверхні Землі та уявна вертикальна площина, що проходить через неї в повітряному просторі та надрах.
- Процес становлення кордону будь-якої держави проходить два етапи: делімітацію і демаркацію.
- Державні кордони виконують кілька функцій: бар'єрні, контактні та фільтруючі (комунікаційні).

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Поясніть зміст понять «територія держави», «акваторія», «державний кордон». Як формується територія держави?
2. Охарактеризуйте функції державного кордону.
3. За допомогою політичної карти світу встановіть особливості конфігурації території окремих країн.
4. Поясніть, що таке державний простір держави. Як він використовується?
5. Поясніть, чому державний кордон може бути як уявною, так і реальною лінією на поверхні Землі. Наведіть приклади.

§8

Типологічні підходи до вивчення країн і регіонів. Республіки, монархії та їхні різновиди

1. Пригадайте визначення понять «республіка» та «монархія». 2. Назвіть відомі вам республіки й монархії, що існують у Європі. Поясніть, чому з розвитком цивілізації така форма правління, як монархія, не відійшла в минуле.

1 ТИПОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИВЧЕННЯ КРАЇН І РЕГІОНІВ. Можна знайти багато схожих між собою країн за будь-якими ознаками, як-то: площа, особливості географічного положення, кількість і національний склад населення, природні умови й ресурси, рівень соціально-економічного розвитку, місце в міжнародному поділі праці, особливості культури. За подібністю тих чи інших показників країн світу і здійснюється їх типологія.

Наведіть приклади подібних країн за вказаними ознаками. Знайдіть та покажіть їх на карті.

Тип країни — це сформований комплекс властивих їй умов, ресурсів та особливостей розвитку, які визначають роль і місце країни у світовому співтоваристві. Уся ця сукупність ознак будь-якої країни, з одного боку, робить її схожою на інші держави, а з іншого — виділяє (виокремлює) її серед них.

Типологія країн має не лише загальнонаукове або навчальне, але й практичне значення. Так, ООН здійснює типологію держав із метою надання гуманітарної, фінансової, освітньої та іншої допомоги державам, які визначені як найменш розвинені. У наш час за цією класифікацією допомога надається близько 40 країнам світу.

Як ви вважаєте, у якому регіоні світу розташована більшість країн, що отримують допомогу ООН? Чому саме тут? Джерелом чого є цей регіон?

Відповідно до методології Світового банку, який щорічно обчислює показники національного доходу на одну особу в країнах світу, усі держави й території класифікують за трьома категоріями: із високим (від 12,616 дол. США і вище); середнім (від 1,036 до 12,615 дол. США) та низьким (від 1,035 дол. США і нижче) рівнем доходу на одну особу.

2 ТИПІЗАЦІЯ КРАЇН ЗА РІВНЕМ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ ЗГІДНО З КЛАСИФІКАЦІЄЮ ООН ТА КОНЦЕПЦІЄЮ «ЦЕНТР—ПЕРИФЕРІЯ». Країни світу суттєво відрізняються одна від одної як за кількісними, так і за якісними економічними показниками. Яку ж ознаку для типології, тобто поділу країн світу на групи за спільними ознаками, беруть за визначальну? Це загальний рівень їхнього економічного розвитку. Найоб'єктивніше в наш час його характеризує показник виробництва ВВП у дол. США на одну особу (таблиця).

ОКРЕМІ КРАЇНИ ЗА ВВП (на 29.12.2017 р.)

Місце	Країна	ВВП на одну особу, дол. США
1	Люксембург	108 004,90
2	Швейцарія	79 347,76
3	Норвегія	72 046,29
7	США	58 952,03
18	Велика Британія	43 699,56
19	Німеччина	43 269,77
24	Ізраїль	36 524,49
25	Японія	35 793,71
71	Китай	8 833,28
72	Росія	8 664,06
95	Білорусь	5 237,42
110	Грузія	4 192,25
133	Україна	2 205,67
184	Південний Судан	398,83
185	Мадагаскар	390,48
186	Бурунді	301,28
187	Малаві	300,91

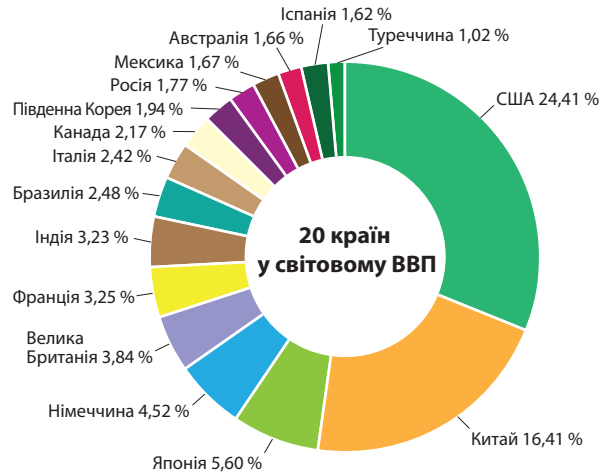

Проаналізуйте дані таблиці. Визначте регіони світу, де розташовані світові лідери та аутсайтери; місце України та її сусідів. Зробіть відповідні висновки.

Зараз в ООН за показником ВВП на одну особу застосовують два різновиди класифікації. За першою з них усі країни світу поділяють на три типи: 1) економічно високорозвинені; 2) ті, що розвиваються; 3) із перехідною економікою (від планової до ринкової). Фактично до третього типу належать колишні соціалістичні країни, які будують ринкову економіку. За другою класифікацією ООН виділяють дві великі групи країн: 1) економічно розвинені; 2) ті, що розвиваються. За такого розподілу в одну (другу) групу потрапляють досить різні держави, які всередині кожного типу поділяються на дрібніші групи — підтипи (мал. 1).

Проаналізуйте діаграму (мал. 1), порівняйте її із даними таблиці. Зробіть відповідні висновки.

Мал. 1. Частка участі країн у світовому ВВП.

Існує й інший поділ країн світу. Виділяють країни «Великої сімки» (США, Японія, Німеччина, Франція, Велика Британія, Італія, Канада). Це не лише економічно розвинені держави ринкової економіки, а й ті, що значною мірою визначають шляхи подальшого розвитку планети. Виділяють малі та карликові високорозвинені країни, розміщені переважно в Західній Європі. Також виокремлюють групу країн переселенського типу: Австралія, Нова Зеландія, Ізраїль, ПАР.

Багато спільних рис у розвитку суспільства мають **постсоціалістичні країни**, такі як Польща, Чехія, Угорщина тощо. Окрему групу становлять країни колишнього СРСР. Однак і вона доволі неоднорідна. Хіба можна порівняти рівень соціально-економічного розвитку Таджикистану й Естонії? За час, що минув із розпаду СРСР, вони розійшлися в абсолютно протилежні боки.

До країн **централізованої економіки** належать Китай, В'єтнам, Куба та Північна Корея. Ця група країн також дуже неоднорідна: Китай на основі ринкових реформ перетворився на другу економіку світу, а в Північній Кореї через тривалий застій в економіці панують злидні й голод.

Країни, що розвиваються, є групою найрізноманітніших держав світу. До них відносять як найбільш розвинені держави світу — Сомалі, Ефіопію, Чад, Афганістан, Ємен тощо, так і групу багатих країн — експортерів нафти — Саудівську Аравію, Бруней, Катар, Кувейт, Об'єднані Арабські Емірати тощо. Є тут і група малих острівних держав, які забезпечили

своє заможне існування за рахунок розвитку туризму, банківської справи, грального бізнесу тощо, — Багамські Острови, Антигуа і Барбуда, Барбадос. Швидко й успішно розвиваються так звані нові індустріальні країни — Бразилія, Мексика, Індія, Індонезія, Малайзія, Туреччина тощо.

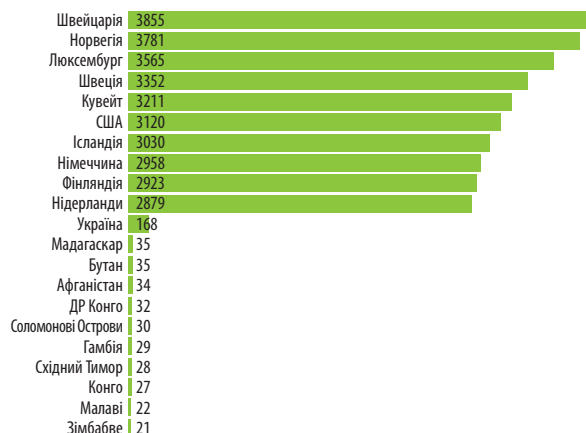
Визнання багаторівневості розвитку сучасного світового господарства змусило вчених запропонувати концепцію «центр—периферія». Центром світової економіки сьогодні визнають близько 25 країн Західної Європи, Північної Америки та Японію із високим рівнем науково-технічного прогресу. Звідси надходять інвестиції, тут сформоване ядро світового ринку. Цивілізаційний напрямок їх подальшого розвитку переважно окреслений як постіндустріальне інформаційне суспільство.

Пригадайте, що таке постіндустріальне інформаційне суспільство.

Відсунута на околицю світового господарства «периферія» складається з багатьох, переважно тропічних та екваторіальних держав, розташованих у різних частинах нашої планети. Тут переважають сировинний тип експорту та низькі технології виробництва. Ці країни є джерелом політичних та соціально-економічних проблем, конфліктів, біженців, нестабільності й невизначеності подальших напрямків власного соціально-економічного розвитку.

Між «центром» і «периферією» розташована дуже неоднорідна «напівпериферія». Це індустріально розвинені країни з ринковою

Мал. 2. Середня заробітна платня в країнах світу та Україні (після сплати податків у дол. США).

моделлю розвитку (наприклад Іспанія); нові індустріальні країни й території світу, такі як Південна Корея, Гонконг, Сингапур, Тайвань, країни — експортери нафти, країни з перехідною економікою, які поставили собі за мету увійти до клубу «центру». Однак цей шлях досить складний (мал. 2).

 Проаналізуйте діаграму (мал. 2), порівняйте ці дані з попередніми (мал. 1) та зробіть відповідні висновки.

3 РЕСПУБЛІКИ ТА ЇХНІ РІЗНОВИДИ. Зараз абсолютна більшість країн світу є республіками. **Республіка** — це форма державного правління, за якої всі вищі органи влади обирає народ або формує парламент, який обирає народ.

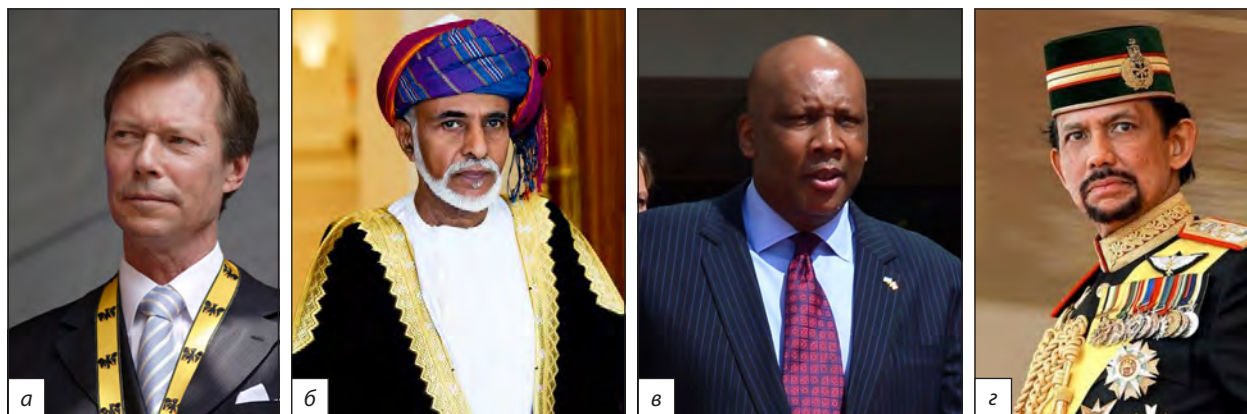
За республіканського устрою законодавча влада належить парламенту, а виконавча — уряду. Розрізняють президентські, парламентські та мішані республіки. У перших президент очолює уряд і має значні повноваження. Така форма характерна для США та деяких країн Латинської Америки, які взяли за зразок цю державу. У парламентських республіках роль президента не така значна. Суто парламентськими республіками, де посади президента немає взагалі, є Канада й Австралія.

 Що ви знаєте з уроків історії про республіканську форму правління? Чому в Канаді та Австралії посади президента немає взагалі?

4 МОНАРХІЇ ТА ЇХНІ РІЗНОВИДИ. Зараз у світі налічується лише понад 30 монархій. У класичному розумінні **монархія** — це форма державного правління, за якої найвища влада в країні належить одній особі — монарху — імператору, королю, султану, еміру, князю, герцогу тощо. Монархії бувають абсолютні та конституційні.

 Пригадайте, що ви вже знаєте про монархічну форму правління.

Більшість сучасних монархій є конституційними. Реальна влада в таких монархіях належить парламенту (законодавча) й уряду (виконавча). Фактично такі країни нічим не відрізняються від парламентських республік. Монарх виконує лише представницькі функції і є певним символом держави. Прикладами конституційних монархій є переважно євро-

Мал. 3. Сучасні монархи: а) Великий герцог Люксембургу Анрі; б) султан Оману Кабус бен Саїд; в) король Лесото Летсіє III; г) султан Брунею Хассанал Болкіах.

пейські держави — Велика Британія, Норвегія, Данія, Бельгія, Швеція, Іспанія, Люксембург тощо.

За абсолютної монархії влада монарха практично нічим не обмежена. У цих країнах уряди або інші органи влади відповідальні лише перед монархом як главою держави. Монарх може радитися з ким завгодно, але рішення приймає одноосібно. Парламент або взагалі відсутній,

або ж він є дорадчим органом. До таких держав належать Саудівська Аравія, Оман, Об'єднані Арабські Емірати, Бруней, Катар, Ватикан.

Папська держава Ватикан, яка займає один квартал (44 га) у центрі Рима, є ще однією формою державного правління. Це теократична монархія, де монарх є главою церкви, а політична влада належить духовенству (як і в Брунеї та Саудівській Аравії) (мал. 3).

ВИСНОВКИ

- ООН здійснює типологію країн із метою надання гуманітарної, фінансової, освітньої та іншої допомоги державам, що визначені як найменш розвинені.
- Світовий банк щорічно обчислює показники ВНД та класифікує всі держави і території за трьома категоріями: із високим, середнім та низьким рівнем доходу на одну особу.
- Відповідно до концепції «центр—периферія», «центром» світової економіки сьогодні визнають близько 25 країн Західної Європи, Північної Америки та Японію. «Периферія» складається з держав, у яких переважають сировинний тип експорту та низькі технології виробництва.
- Абсолютна більшість країн світу є республіками: президентськими, парламентськими та мішаними. Із понад 30 монархій розрізняють абсолютні та конституційні.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Назвіть ознаки, за якими можна класифікувати країни. Поясніть, із якою метою країни світу поділяють на різні типи.
2. Поясніть, як розрізняють держави за рівнем економічного розвитку згідно з класифікацією ООН та концепцією «центр—периферія».
3. Наведіть приклади та знайдіть на карті світу країни-республіки та монархії.
4. Поясніть, чим відрізняється парламентська республіка від президентської.

Тема 2. Географія цивілізацій

§9

Цивілізаційний підхід у вивченні країн і регіонів

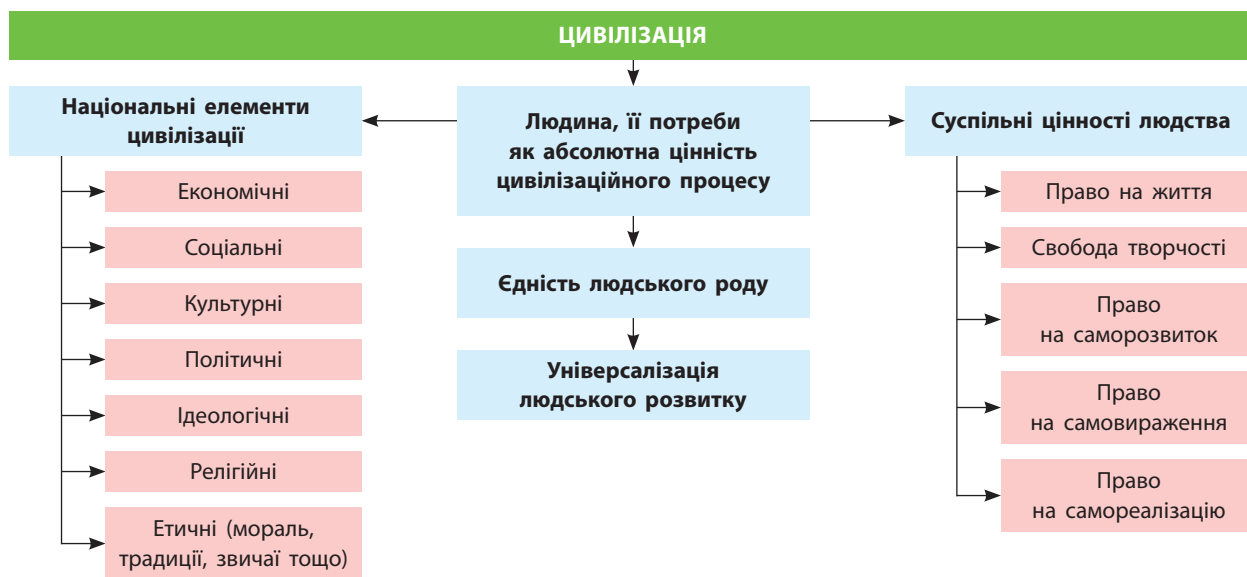
1. Пригадайте визначення понять «світова релігія», «національна релігія». Назвіть відомі вам світові та національні релігії.
2. Поясніть, чому в Африці досі поширені тотемні релігії та вірування, фетишизм.

1 ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ ПІДХІД У ВИВЧЕННІ КРАЇН І РЕГІОНІВ. У наш час термін «цивілізація» не є однозначним. Його застосовують принаймні до визначення трьох понять: 1) рівня суспільного розвитку, матеріальної й духовної культури; 2) сучасної світової культури, наприклад досягнень цивілізації; 3) сукупності живих істот із певною духовною і матеріальною культурою (мал. 1).

Проаналізуйте схему (мал. 1). Наведіть приклади національних елементів цивілізації України та будь-якої іншої країни.

Очевидно, що рівень суспільного розвитку, досягнень матеріальної і духовної культури має яскраво виражену просторову диференціацію. Як і все в цьому світі, він існує у двох вимірах — просторі й часі. Зрозуміти сучасний світ без усвідомлення особливостей його тери-

Мал. 1. Еволюція цивілізації.

торіальної організації неможливо. Тому цивілізаційний підхід у вивченні країн і регіонів досить продуктивний. Крім того, і сама концепція «центр—периферія» має цивілізаційну складову. Сучасна цивілізаційна карта світу дуже відрізняється від давніх карт. Археологи знайшли на нашій планеті залишки могутніх високорозвинених цивілізацій минулого, які дивують нас рівнем розвитку власної матеріальної і духовної культури.

Назвіть відомі вам з уроків історії цивілізації минулого та проаналізуйте рівень їхнього розвитку. Оцініть їхній внесок у наш сучасний розвиток.

Зараз від багатьох давніх цивілізацій залишилися лише руїни, але й вони вражають своєю грандіозністю. Одна з найдавніших цивілізацій світу — трипільська цивілізація-культура — виникла 7,5 тис. років тому на Правобережній Україні. Археологи відшукали велику кількість предметів побуту, що свідчать про високий рівень розвитку трипільців.

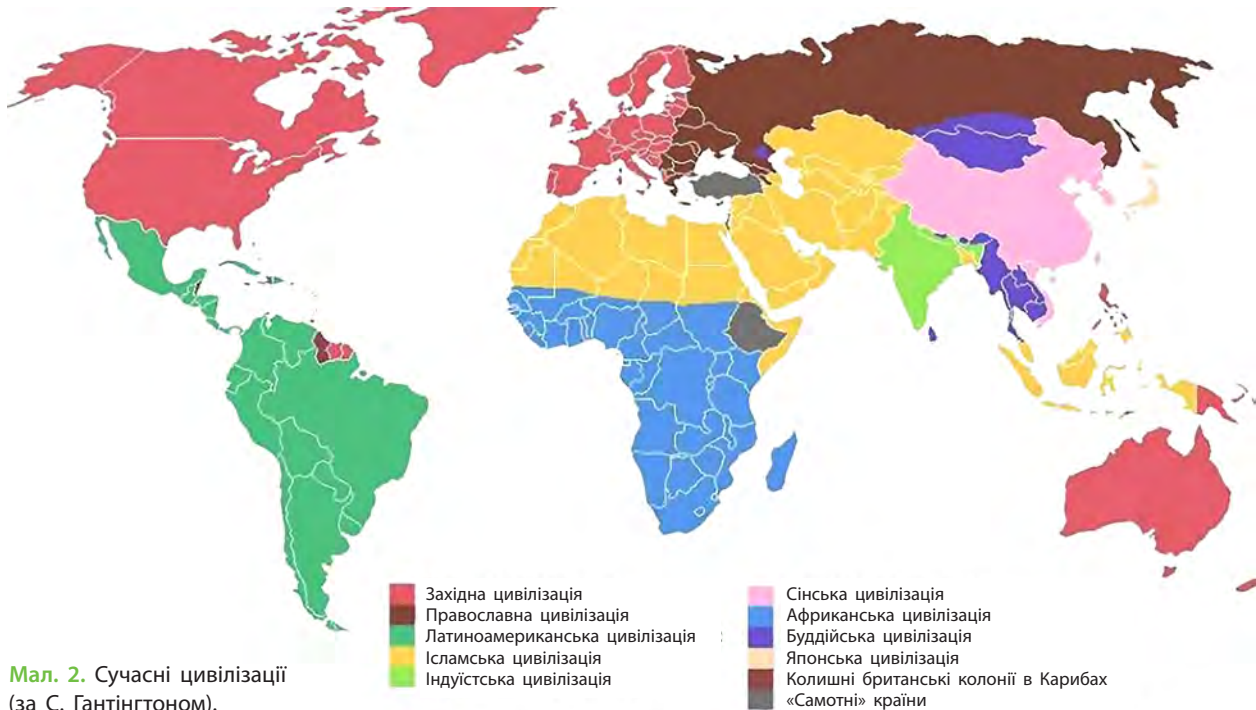
Цивілізаційний підхід має низку переваг:

- 1) Універсальність методології щодо вивчення будь-якої країни або групи країн з урахуванням їхньої специфіки.
- 2) Орієнтація на врахування специфіки передбачає уявлення про історію як багатолінійний, багатоваріантний процес розвитку.

- 3) Передбачення єдності людської історії, використання порівняльно-історичного методу дослідження, коли історія країни, народу або регіону розглядається не сама по собі, а порівняно з історією інших країн, народів, регіонів, цивілізацій.
- 4) Можливість оцінити рівень досягнень тих чи інших країн і народів та їхній внесок у розвиток світової цивілізації.
- 5) Відведення значної ролі людському духовно-моральному й інтелектуальному чинникам для характеристики та оцінки цивілізації через релігію, культуру й менталітет.

2 ЦИВІЛІЗАЦІЯ. ЦИВІЛІЗАЦІЇ ТА РЕЛІГІЇ. Термін «цивілізація» виник у XVIII ст. в тісному зв'язку з поняттям «культура» як система культури, протягом тривалого існування якої певні її цінності матеріалізувалися в усіх сферах суспільного життя (економіка, політика, свідомість людей, мистецтво, побут). Цивілізація являє собою культурну спільність високого рівня й визначається комплексом загальних рис об'єктивного характеру. До них належать мова, історія, релігія, організація суспільства, у тому числі територіальна, а також суб'єктивна самоідентифікація людей.

Цивілізація може охоплювати декілька національних держав (європейська цивілізація) або лише одну (Японія). Західна цивілізація має два

Мал. 2. Сучасні цивілізації (за С. Гантінгтоном).

основні варіанти — європейський та північноамериканський, в ісламі є арабський, турецький, малайський тощо. Англійський історик, один із розробників цивілізаційної теорії А. Тойнбі нарахував 21 велику цивілізацію в історії людства. До наших днів збереглися лише шість.

Відомий американський політолог і соціолог С. Гантінгтон розрізняє десять цивілізацій (мал. 2). Найбільш важливі відмінності між ними існують у сфері релігії. При цьому, звичайно, є й відмінності — історичні, мовні, культурні тощо.

Знайдіть у мережі Інтернет статтю С. Гантінгтона «Зіткнення цивілізацій». Прочитайте її та поговоріть про її зміст на одному з уроків географії.

3 СУЧАСНІ ЦИВІЛІЗАЦІЇ ТА ЇХНІ ГЕОГРАФІЧНІ МЕЖІ.

С. Гантінгтон вважав, що зіткнення цивілізацій стане домінуючим чинником світової політики у XXI ст. Лінії розлому між територіями, які займають певні цивілізації, — це і є лінії майбутніх фронтів. У XVII—XVIII ст. у західному світі конфлікти розгорталися переважно між абсолютними й конституційними монархіями, які прагнули приєднати до своїх володінь нові землі. Починаючи

від Французької революції (1789 р.) основні лінії конфліктів стали пролягати не стільки між правителями, скільки між націями.

Ця модель зберігалася й протягом XIX ст., до початку Першої світової війни. У результаті Жовтневого перевороту в Росії 1917 р. конфлікт націй поступився конфлікту ідеологій. Сторонами цього конфлікту спочатку були комунізм, нацизм і ліберальна демократія, а потім — комунізм і ліберальна демократія. Поразка комунізму, на думку С. Гантінгтона, стала завершенням конфлікту ідеологій.

Саме відмінності між цивілізаціями, взаємодія між представниками різних цивілізацій, що супроводжується поглибленням суперечностей, посиленням релігійних фундаменталістських рухів, зіткненням Заходу з незахідними країнами, спричинять конфлікт цивілізацій. Він відбуватиметься на різних територіальних рівнях: як на мікрорівні (етнічні групи, що живуть уздовж ліній розлому, ведуть боротьбу за землю та владу), так і на макрорівні (країни, що належать до різних цивілізацій, конкурують за вплив у військовій та економічній сферах, прагнуть нав'язати іншим народам власні політичні й релігійні цінності).

Сьогодні на основі інформаційних технологій формується загальнолюдська цивілізація — суспільство соціальної справедливості.

Це громадянське суспільство, що визначає становище індивіда залежно від кількості та якості його праці.

ВИСНОВКИ

- Термін «цивілізація» не є однозначним і застосовується до визначення кількох понять: рівень суспільного розвитку, матеріальної і духовної культури; сучасна світова культура; сукупність живих істот із певною духовною і матеріальною культурою.
- Цивілізаційний підхід до вивчення країн та регіонів має низку переваг: універсальність методології, орієнтація на врахування специфіки, передбачення єдності людської історії, можливість оцінити рівень досягнень тих чи інших країн і народів, оцінювання цивілізації через релігію, культуру й менталітет. Цивілізація може охоплювати декілька національних держав або лише одну.
- Відмінності між цивілізаціями, взаємодія між представниками різних цивілізацій, що супроводжується поглибленням суперечностей, посиленням релігійних фундаменталістських рухів, зіткненням Заходу з незахідними країнами, вестимуть до конфлікту цивілізацій.
- Сьогодні на основі інформаційної технології формується загальнолюдська цивілізація — громадянське суспільство соціальної справедливості.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Поясніть зміст понять «цивілізація», «культура», назвіть сучасні цивілізації.
2. За допомогою карти атласу покажіть ареали поширення основних світових релігій та сучасних цивілізацій.
3. Поясніть сутність зв'язків між релігією, культурою та цивілізацією на прикладі конкретного регіону.
4. Які риси характерні для однієї із сучасних цивілізацій, що зображені на картосхемі (мал. 2)?
5. Поясніть важливість цивілізаційного підходу до вивчення країн та регіонів.

§ 10

Статеві-вікова, етнічна, релігійна структура населення світу

1. Пригадайте визначення понять «народність», «нація», «етнографія».
2. Що ви знаєте про дослідження всесвітньовідомого українського етнографа М. Миклухо-Маклая?
3. Для яких країн є типовим явище старіння нації?

1 СТАТЕВО-ВІКОВА СТРУКТУРА НАСЕЛЕННЯ СВІТУ.

Населення світу є складною системою, яка поділяється на окремі частини за різними показниками. Одним із найважливіших показників, які його характеризують, є вікова і статеві структура, або склад. Швидкі темпи зростання кількості населення нашої планети, а також значні територіальні відмінності в його відтворенні позначаються на статеві-віковій структурі населення. В одних частинах світу переважають молоді люди, а в інших населення інтенсивно старіє. В одних країнах більше чоловіків, в інших — жінок (мал. 1).

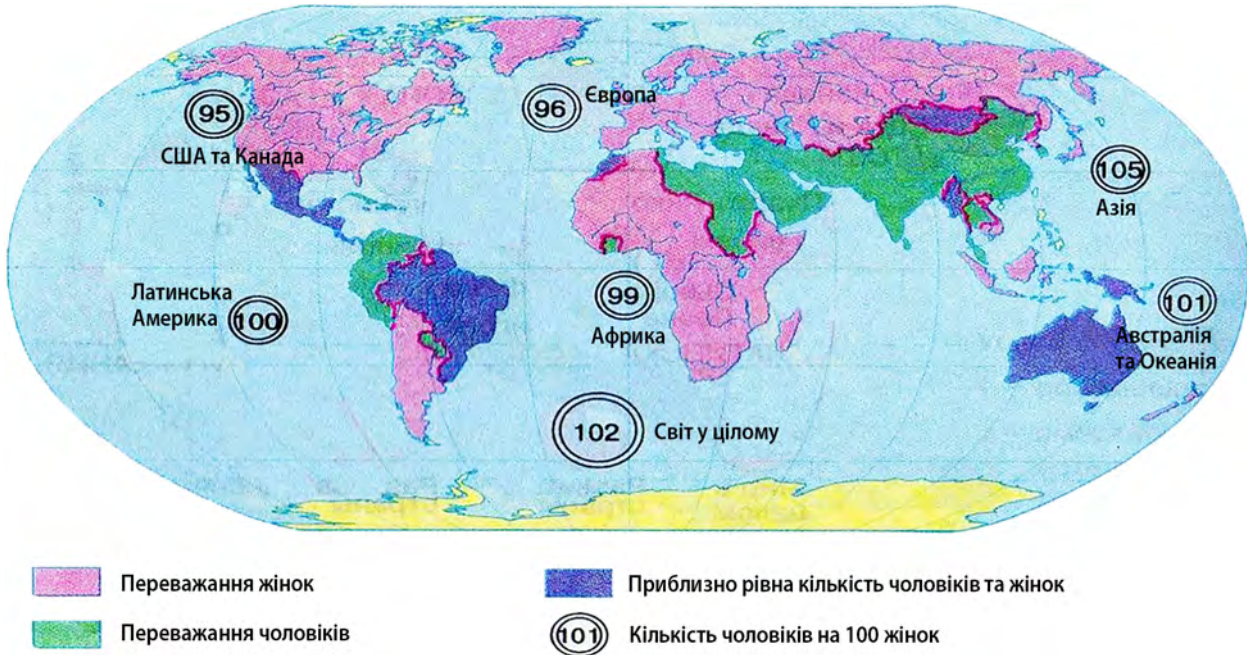

Розгляньте картосхему (мал. 1). Спробуйте пояснити причини переважання в одних регіонах жіночого, а в інших — чоловічого населення.

У розвитку будь-якого регіону або країни світу важливе значення має статеві структура

населення. І зараз у світі існують умовно «чоловічі» й «жіночі» професії. Такий поділ особливо поширений у країнах, що розвиваються. Рівноправність статей характерна для невеликої кількості найрозвиненіших країн світу, але питома вага їхнього населення у світі постійно зменшується.

Статеві структура населення в тому чи іншому регіоні або країні світу формується під впливом процесів народжуваності, смертності, рівня розвитку медицини, національних та релігійних традицій тощо. Відомо, що в будь-якої нації або раси завжди народжується більше хлопчиків. Однак із часом співвідношення між статями змінюється. Наприклад, під час війн завжди гине більше чоловіків, і в тих країнах, де роками тривають бойові дії, переважають жінки. Переважають вони і в розвинених країнах.

Мал. 1. Частки жіночого та чоловічого населення в окремих регіонах світу.

Вікова структура населення — це розподіл населення за віковими групами. У наш час суспільство зацікавлене в особах працездатного віку, що можуть створювати матеріальні й духовні цінності. Тому найпоширенішим є поділ населення на три вікові групи (категорії): молодшу (0—14 років), середню (15—59 років) і старшу (60 років і старше) (мал. 2).

Проаналізуйте діаграми (мал. 2) та зробіть відповідні висновки.

Вікову структуру населення різних країн і регіонів визначають кілька чинників. Головними серед них є рівень народжуваності та смертності, на які суттєво впливають економічні кризи, війни, міграції населення, рівень розвитку медицини тощо. Від особливостей вікової структури населення залежить розвиток країни або регіону. Важливо мати достатню кількість людей працездатного віку та молоді, яка найшвидше сприймає позитивні зміни в суспільстві й опановує нові знання.

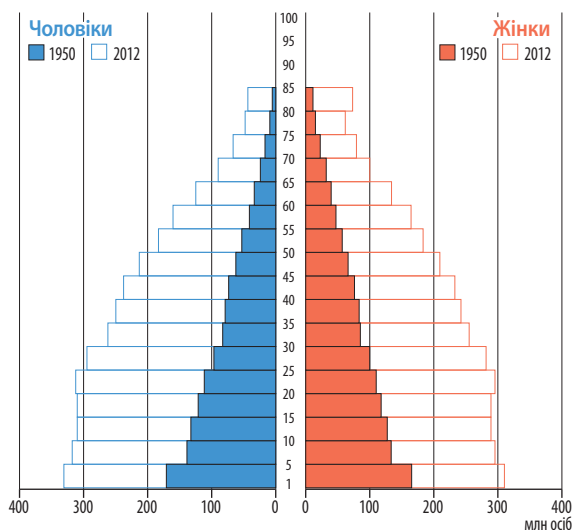
Які застарілі ідеї заважають сьогодні розвитку Української держави та суспільства?

У регіональному відношенні найбільша кількість дітей переважає в населенні країн

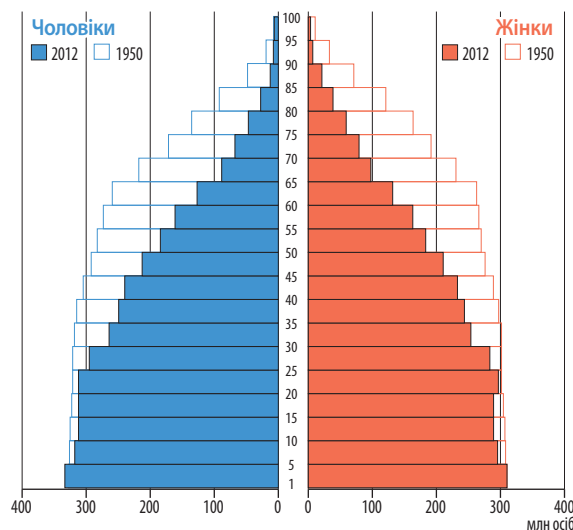
Африки, Азії та Латинської Америки. Іноді вона тут перевищує 40%. А ось людей похилого віку лише 2—9%. Зовсім іншою є ситуація в розвинених країнах. Тут частка дітей становить менше ніж 20%, а частка літніх людей перевищує 15%.

Різною є й тривалість життя чоловіків і жінок. Якщо в європейських та економічно розвинених країнах жінки живуть довше за чоловіків (іноді на 10—12 років), то в багатьох країнах Африки тривалість життя жінок менша за відповідний показник у чоловіків. Загалом менша тривалість життя жінок у цих країнах визначена національними та релігійними традиціями, місцем жінки в родині й суспільстві.

Суттєво різняться статеві структури населення в сільській місцевості та містах. В економічно розвинених країнах чоловіків у сільській місцевості більше, ніж жінок. Це пов'язано з рівнем механізації сільськогосподарських робіт, які виконують в основному чоловіки. Значна частина жінок переселяється до міст для роботи у сфері послуг. Протилежна ситуація характерна для країн, що розвиваються. Тут міста притягують значну кількість мігрантів-чоловіків, а жінки залишаються в селах виконувати важку, переважно ручну роботу.

Увесь світ (1950—2012 рр.)

Увесь світ (2012 і 1950 рр.)

Мал. 2. Піраміда статево-вікової структури населення світу.

2 ЕТНІЧНА СТРУКТУРА НАСЕЛЕННЯ СВІТУ. Усе людство складається з окремих націй. У наш час поняття «нація» є ширшим, ніж поняття «раса». Наприклад, американська нація США складається з усіх рас світу. Етнічний (національний) склад населення світу, його окремих регіонів досить строкатий. Сьогодні на Землі проживає близько 5 тис. народів і племен. Кількість населення в різних етнічних групах дуже різниться. Є народи, які складаються із сотень і навіть десятків людей, а є багатомільйонні нації, наприклад китайці (хань), яких налічується понад 1,3 млрд. Більше ніж 250 млн гіндустанців живуть в Індії. До великих націй світу належать і українці. Разом із діаспорою у світі їх близько 70 млн осіб. Характерною тенденцією є постійне зменшення кількості націй через асиміляцію малих народів.

Основою поділу людства на окремі країни є національні критерії, а кожна нація для реалізації власного національного потенціалу та й самого виживання прагне створити національну державу. Більшість держав світу є однопонаціональними, тобто частка нації, яка утворила цю державу, становить понад 90%. Це Японія, Швеція, Польща, Данія, Єгипет, Лівія, Південна й Північна Корея тощо (мал. 3). Однак є й двонаціональні — Бельгія, Канада.

Крім того, є багатонаціональні країни зі складним і різномірним в етнічному відношенні складом — Індія, Росія, Швейцарія, Індонезія, Філіппіни та держави зі складним національним складом, але відносно однорідні в етнічному відношенні — Іран, Афганістан, Пакистан, Малайзія, Лаос.

Знайдіть на карті світу одно-, дво- та багатонаціональні країни.

Існує два підходи до розуміння поняття «нація». Згідно з першим, це політична спільність громадян певної держави, згідно з другим, — етнічна спільність, для якої характерні єдині самосвідомість і мова. Етнос — група людей зі спільними ознаками, до яких можна віднести походження, культуру, мову, самосвідомість, територію проживання тощо.

Нація, на відміну від етносу, більш широке й складне утворення, яке виникло пізніше. Це вища форма етносу, яка змінила народність. Нація включає кілька етносів, об'єднаних спільною історичною долею. Наприклад, французька й швейцарська нації є поліетнічними, американці ж зовсім не мають яскраво вираженої етнічної належності.

3 РЕЛІГІЙНА СТРУКТУРА НАСЕЛЕННЯ СВІТУ. Великий вплив на життя багатьох країн і народів має релігія — віра людини в те, що її життя на Землі не є випадковим, має певний сенс і визначається надприродними силами. Загалом у світі кількість віруючих зростає, але в найрозвиненіших країнах Європи й Північної

Америку, навпаки, зростає питома вага атеїстів. Це свідчить про те, що релігійність населення значною мірою визначається рівнем соціально-економічного розвитку країни й нації.

До національних релігій світу належать індуїзм, конфуціанство, синтоїзм, іудаїзм, місцеві традиційні релігії.

Назвіть та знайдіть на карті атласу країни, де сповідують індуїзм, конфуціанство, синтоїзм, іудаїзм і традиційні релігії та вірування.

Релігія є важливою складовою людської цивілізації, явищем сучасної культури, невід'ємною частиною якої вона є. Без неї не можна уявити моральний та етичний розвиток сучасної людини, її світогляд, способи й форми спілкування між людьми тощо. Водночас релігійний екстремізм, тероризм, нетерпимість, які набувають усе більшого поширення у світі, створюють одну з найбільших проблем інтеграції та подальшого розвитку сучасного світу.

Покажіть на карті регіони та країни, де поширені ці явища.

Найпоширенішими у світі є три релігії: християнство, іслам і буддизм. У Європі панівною релігією є християнство (католицизм, протестантизм і православ'я). Латинська Америка майже вся католицька. У США, Канаді, ПАР, Австралії та Новій Зеландії переважає протестантизм.

Пригадайте, як світові релігії набули поширення в різних регіонах світу.

Мал. 3. Національні жіночі костюми: а) корейський; б) шведський; в) японський.

В Азії поширені всі три світові релігії, які тут і зародилися, перш за все іслам. Саме в цьому регіоні розташована найбільша ісламська країна світу — Індонезія (понад 200 млн віруючих). Буддизм притаманний Китаю, Монголії, Японії, Таїланду, В'єтнаму, Камбоджі, Лаосу, Шри-Ланці. Певна частина населення цих країн сповідує християнство.

У Північній Африці абсолютно домінує іслам. Поширений він також у Сомалі та Ефіопії. Проте остання країна має велику християнську громаду і взагалі вважається найдавнішою християнською країною світу.

ВИСНОВКИ

- Найважливішими показниками, які характеризують населення світу, є віковий і статевий склад, національна та релігійна структура.
- Статевий та віковий склад формується під впливом процесів народжуваності, смертності, рівня розвитку медицини, національних і релігійних традицій. На розподіл населення за віковими групами впливають економічні кризи, війни, міграції, рівень розвитку медицини. Населення планети поділяють на три вікові групи: молодша (0—14 років), середня (15—59 років) і старша (60 років і старше).
- В основу поділу людства на окремі країни покладені національні критерії. Більшість держав світу є однонаціональними.
- Релігія є важливою складовою людської цивілізації, явищем сучасної культури. Найпоширенішими у світі є три релігії: християнство, іслам і буддизм. До національних релігій належать індуїзм, конфуціанство, синтоїзм, іудаїзм, місцеві традиційні релігії. Кількість віруючих зростає, але в найрозвиненіших країнах світу під впливом високого соціально-економічного розвитку, навпаки, збільшується частка атеїстів.
- У світі поширюються релігійна нетерпимість, екстремізм, тероризм, які створюють проблеми інтеграції та подальшого розвитку світу.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Назвіть чинники, які впливають на переважання в окремих регіонах світу жіночого та чоловічого населення.
2. Поясніть причини різної тривалості життя чоловіків і жінок у регіонах світу.
3. Чи існує зв'язок між адміністративно-територіальним устроєм держав та національним складом їхнього населення? Наведіть конкретні приклади.
4. Покажіть на карті ареали та поясніть поширення основних світових релігій.
5. Спробуйте пояснити сутність зв'язків між релігією, культурою і цивілізацією на прикладі одного з регіонів світу.

Тема 3. Глобальні закономірності світосистеми

§11

Глобалізація як суспільно-географічний процес. Господарство світосистеми (світова економіка) на постіндустріальному (інформаційному) етапі розвитку

1. Пригадайте, що таке суспільство мисливців і збирачів, землеробська, скотарська, хліборобська культура, індустріальне, постіндустріальне суспільство. 2. Із курсів історії, географії, літератури та мови наведіть приклади для кожного із цих понять та категорій.

1 ГЛОБАЛІЗАЦІЯ ЯК СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНИЙ ПРОЦЕС. Існує значна кількість визначень поняття «глобалізація». У широкому розумінні **глобалізація** — це суспільно-географічний процес зростання взаємної залежності країн і регіонів світу в результаті формування єдиного світового господарського простору. Очевидним є те, що глобалізація посилює взаємозалежність країн світу, призводить до відмирання їхніх традиційних політичних кордонів, перетворює світове господарство на єдиний світовий (глобальний) ринок (мал. 1).

? Наведіть відомі вам приклади проявів глобалізації.

Глобалізацію можна розглядати як сукупність взаємопов'язаних процесів, які сьогодні характерні і для світового співтовариства загалом, і для його окремих галузевих і територіальних підрозділів. Серед них можна виділити поширення транскордонних переміщень товарів, капіталів, послуг, інформації, технології, людей тощо. При цьому компанії у виробництві товарів і наданні послуг дедалі більше орієнтуються на світовий, а не на національний ринок. Відбувається також зростання ролі транснаціональних компаній у світовому госпо-

Мал. 1. Причини глобалізації.

дарстві. Зростає кількість глобальних проблем людства, які неможливо вирішити зусиллями однієї або декількох країн. Для цього потрібна всебічна міжнародна співпраця країн світу.

2 ПОЗИТИВНІ Й НЕГАТИВНІ НАСЛІДКИ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ. Як і будь-яке інше явище, процес глобалізації не позбавлений суперечностей і має як позитивні, так і негативні наслідки. Головним завданням світового співтовариства є посилення переваг цього процесу та мінімізація недоліків. Країни світу постійно балансують між цими двома полюсами, намагаючись зменшити втрати й максимально скористатися перевагами (мал. 2).

✓ За допомогою схеми (мал. 2) охарактеризуйте переваги процесу глобалізації та зробіть відповідні висновки.

У наш час найбільші переваги від глобалізації мають високорозвинені країни світу. Завдяки глобалізації та економічній інтеграції вони отримали доступ до природних і трудових ресурсів країн, що розвиваються, для них відкрилися нові ринки збуту готової продукції. Здобули переваги й країни, що розвиваються. Вони збагатилися передовими технологіями, отримали значні інвестиції в різні сфери діяльності, суттєво зменшили кількість безробітних тощо.

Мал. 2. Переваги глобалізації.

Балансування між перевагами й недоліками глобалізації не завжди є вдалим. Прикладом є вихід Великої Британії з Європейського Союзу. У цій країні вирішили, що переваги входження до цього регіонального інтеграційного об'єднання не перекривають його недоліків. Особливо великі претензії країна мала до вільного переміщення мігрантів у межах ЄС. Багато років Велика Британія поглиблювала й розширювала співробітництво з країнами ЄС, був навіть споруджений підводний тунель для автомобільних і залізничних перевезень із метою сухопутного сполучення з материком. Однак усе закінчилося розривом і виходом країни із цього об'єднання. Це ще раз підтверджує неоднозначність і навіть зворотність процесів глобалізації у світі.

Знайдіть у додаткових джерелах інформацію про «Брексіт» та його економічні наслідки для Великої Британії. Поділіться нею на одному з уроків географії.

3 ГОСПОДАРСТВО СВІТОСИСТЕМИ НА ПОСТІНДУСТРІАЛЬНОМУ ЕТАПІ РОЗВИТКУ.

Сучасна світова економіка розвивається в умовах постіндустріального, або інформаційного, суспільства в країнах світового центру, звідки головні ідеї організації господарської діяльності все більше поширюються на «напівпериферію» й далі на периферійні країни світу. Саме постіндустріальне суспільство започаткувало тотальне впровадження досягнень науково-технічного прогресу у світову економіку.

Для господарства країн, що перебувають на постіндустріальному етапі розвитку, характерні докорінні зміни як секторальної, так і територіальної структури господарства.

У секторальній структурі постійно зменшується частка сільського господарства та добувної промисловості, тобто первинного сектору економіки. Натомість зростають питома вага та значення обробної промисловості. Причини цього явища пов'язані з впровадженням у світове господарство досягнень НТП, темпи якого зростають. При цьому закономірно зменшується матеріаломісткість виробництва, мінеральна сировина природного походження все частіше замінюється штучною. Найрозвиненіші країни перебирають на себе функції не виробництва продукції, а розробки новітніх технологій, управління світовим господарством, розподілу й перерозподілу інвестицій тощо.

Порівняйте статистичні дані таблиць 1 і 2 для окремих країн та зробіть відповідні висновки.

Для територіальної структури також характерні значні зміни в інформаційному суспільстві. Відбувається територіальний перерозподіл світового виробництва. Спостерігається чітка тенденція переміщення сфери надання послуг із Європи й США до країн Азії та Латинської Америки. Питома вага Африки в територіальній структурі світового господарства залишається сталою й становить близько 3%.

Різні територіальні частини світового господарства на постіндустріальній стадії його розвитку все ще перебувають на різних рівнях соціально-економічного розвитку. Тому нерідко ми маємо протилежні тенденції трансформації господарської структури. У розвинених країнах частка промисловості зменшується, а в країнах, що розвиваються, — зростає. У високорозвинених країнах зростає роль високотехнологічних та наукоємних виробництв. У країнах, що розвиваються, посилюється спеціалізація на ресурсо- і трудомістких виробництвах (нафтопереробка, металургія, хімія, енергетика).

Зараз на сільське господарство у світовій економіці припадає лише 5,9%, на промисловість — 30,5%, на сферу послуг — 63,6% в умовах розширення сфери функціонування постіндустріального суспільства і перетворення його на глобальну систему (зростає значення екологічного чинника). Завдяки його дії до країн, що розвиваються, переносять так звані «брудні» виробництва (нафтохімія, гірничо-хімія, чорна та кольорова металургія, енергетика, заснована на використанні вуглеводнів).

Перегляньте в мережі Інтернет мультфільм про екологію (сюрреалізм). Поясніть вплив «брудних» виробництв на навколишнє природне середовище.

Важливою тенденцією у зміні структури світового господарства в умовах інформаційного суспільства є підвищення територіальної ефективності в розміщенні промисловості. Тобто відбувається подальша концентрація виробництва передусім у морських портах, які стають своєрідними сировинними базами розвинених країн. Посилюється орієнтація виробництва на висококваліфіковану робочу силу, що проявляється в переміщенні промисловості до районів із більш сприятливою екологічною ситуацією.

Назвіть та покажіть на карті найбільші морські порти Європи та Північної Америки. Поясніть їхнє значення для розвитку країн цих регіонів.

Таблиця 1

КРАЇНИ-ЛІДЕРИ ЄВРОПИ ЗА ОБСЯГОМ ПРЯМИХ ІНОЗЕМНИХ ІНВЕСТИЦІЙ

Країна	2015 р.	2016 р.	Зміни порівняно з 2015 р.,%
Велика Британія	1065	1,144	7
Німеччина	946	1,063	12
Франція	598	779	30
Іспанія	248	308	24
Польща	211	256	21
Нідерланди	219	207	-5
Росія	201	205	2
Бельгія	211	200	-5
Ірландія	127	141	11
Туреччина	134	138	3
Фінляндія	105	133	27
Румунія	98	132	35
Чехія	70	110	57
Угорщина	94	107	14
Швеція	51	90	76
Італія	55	89	62
Швейцарія	90	88	-2
Данія	63	72	14
Словаччина	54	70	30
Португалія	47	59	26
Інші країни	396	454	15
Усього	5083	5845	15

Таблиця 2

КРАЇНИ-ЛІДЕРИ ЗА КІЛЬКІСТЮ СТВОРЕНИХ РОБОЧИХ МІСЦЬ

Країна	2015 р.	2016 р.	Зміни порівняно з 2015 р.,%
Велика Британія	42 336	43 165	2
Польща	19 651	22 074	12
Німеччина	17 126	19 961	17
Румунія	12 746	17 545	38
Франція	13 639	16 980	24
Сербія	10 631	16 396	54
Росія	13 672	15 064	10
Чехія	9 332	14 292	53
Іспанія	7 126	12 969	82
Угорщина	11 741	12 450	6
Ірландія	10 772	8 535	-21
Словаччина	9 564	8 308	-13
Туреччина	2 971	7 179	142
Австрія	1 357	4 759	251
Україна	850	4 547	435
Болгарія	3 598	3 959	10
Швейцарія	1 391	3 416	146
Бельгія	3 168	3 309	4
Молдова	1 000	3 200	220
Італія	1 383	2 654	92
Інші країни	23 612	23 911	-20
Усього	217 666	259 673	19

Постіндустріальна ідеологія розвитку світового господарства все більше залучає до глобалізаційних процесів раніше відсталі кра-

їни, підвищуючи загальний рівень їхнього соціально-економічного розвитку.

ВИСНОВКИ

- Глобалізація — суспільно-географічний процес зростання взаємної залежності країн і регіонів світу в результаті формування єдиного світового господарського простору. Із нею пов'язане збільшення кількості та поглиблення прояву глобальних проблем людства.
- Найбільші переваги від глобалізації мають високорозвинені країни світу, які отримали доступ до природних і трудових ресурсів країн, що розвиваються.
- Сучасна світова економіка розвивається в умовах інформаційного суспільства. Головні ідеї організації господарської діяльності з країн світового «центру» поширюються на «напівпериферію» і «периферію». Відбуваються тотальне впровадження досягнень НТП у світову економіку та докорінні зміни як секторальної, так і територіальної структури господарства.
- В умовах постіндустріального суспільства й перетворення його на глобальну систему зростає значення екологічного чинника, а так звані «брудні» виробництва переносяться до країн «периферії».
- Постіндустріальна ідеологія розвитку світового господарства залучає до глобалізаційних процесів раніше відсталі країни, підвищуючи загальний рівень соціально-економічного розвитку.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Поясніть сутність глобалізації як суспільно-географічного процесу.
2. Назвіть компоненти світового господарства. Охарактеризуйте один із них.
3. Укажіть та поясніть причини існування процесу глобалізації.
4. Назвіть й охарактеризуйте позитивні та негативні наслідки глобалізації.
5. Укажіть особливості світового господарства на постіндустріальному етапі розвитку.

§12

Сучасна світова економіка як система, її компоненти. Тенденції розвитку світового господарства від економіки індустріального до економіки постіндустріального суспільства

Пригадайте, що означають аграрна, аграрно-індустріальна, індустріально-аграрна, пост-індустріальна економіка, економіка знань. Поясніть відмінності між ними, наведіть приклади країн із таким типом розвитку економіки.

1 СУЧАСНА СВІТОВА ЕКОНОМІКА ЯК СИСТЕМА ТА ЇЇ КОМПОНЕНТИ.

Світове господарство (економіка) є системою національних господарств усіх країн світу, об'єднаних міжнародним поділом праці та різноманітними економічними зв'язками в господарському просторі глобальних масштабів.

Пригадайте, що таке міжнародний поділ праці (МПП). Наведіть приклади спеціалізації країн на випуску певної продукції або наданні послуг.

Передумовою формування сучасної світової економіки стала географічна нерівномірність природних умов і ресурсів планети. Господарський розвиток країн і регіонів світу відбувався в умовах їхньої спеціалізації на тому або іншому виді економічної діяльності. Об'єктивною основою формування й подальшого розвитку світового господарства є міжнародний поділ праці, який має яскраво виражений географічний характер. Країни та регіони із часом усе більше спеціалізуються на виробництві певної продукції, виробляють її в надмірній для власного споживання кількості й тому змушені продавати її на світовому ринку.

Для того щоб у країні (регіоні) сформувався певна господарська спеціалізація, потрібні умови. По-перше, країна, яка бере участь у міжнародному поділі праці, повинна мати

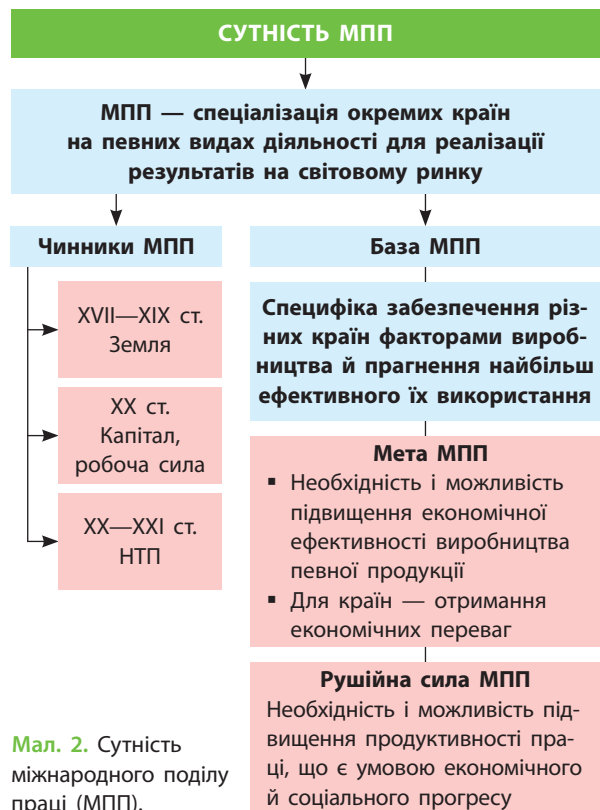

Мал. 1. Приклад міжнародного поділу праці на основі виробництва американських автомобілів.

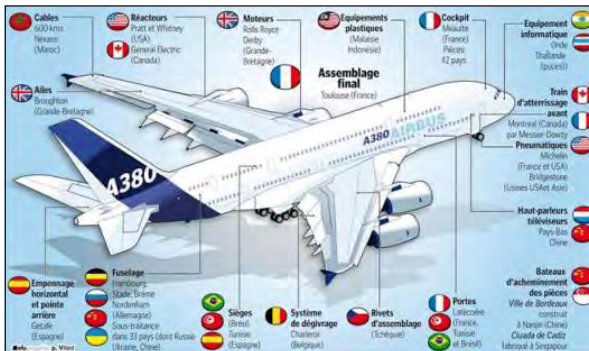
переваги перед іншими країнами та регіонами у виробництві тієї чи іншої продукції або наданні послуг (природні умови та ресурси, населення). По-друге, мають бути країни, які масово споживатимуть цю продукцію або користуватимуться цими послугами, оскільки не можуть самі її виробляти або надавати такі послуги. По-третє, витрати на доставку продукції до місця продажу або громадян до місця надання послуг мають бути вигідні країні-виробнику й країні-споживачу (мал. 1).

За мал. 1 знайдіть на політичній карті світу в атласі країни, де виробляють деталі американського автомобіля, та визначте приблизну відстань між ними. Крім міжнародного поділу праці, що ще ілюструє цей малюнок?

Мал. 2. Сутність міжнародного поділу праці (МПП).

Мал. 3. «Аеробус» A380: під маркою «made in World» («зроблено у світі»).

Процес створення світового господарства розпочався на мануфактурній стадії розвитку капіталізму в XVI ст. і завершився на межі XIX—XX ст. Саме тоді велика машинна індустрія дала змогу виготовляти продукцію в обсягах, які значно перевищували потреби країн-виробників. Кількість населення швидко зростала, і це вимагало освоєння все більшої кількості промислової сировини й вироблення продовольства (мал. 2).

За допомогою мал. 2 поясніть сутність, мету та основні чинники МПП.

Основою формування світового господарства стали бурхливий розвиток транспорту, розширення міжконтинентальних зв'язків, формування світового ринку. Планета через це ніби набагато зменшилася для людини. Водночас формувалася світова мережа колоніальних територій, які були аграрно-сировинними придатками до світового господарства.

І зараз роль різних країн у функціонуванні світової економіки досить різна. Вона визначається насамперед рівнем розвитку продуктивних сил, які дають змогу економічно розвиненим країнам посідати провідні місця в сучасному міжнародному поділі праці. Ці країни залишили за собою право продажу на світовому ринку дорогої готової продукції, високотехнологічного обладнання, надання фінансових, страхових, медичних, освітніх та інших дорогих послуг. Хоча до цього долучаються й деякі країни, що розвиваються, їхня роль полягає в забезпеченні розвинених країн дешевою сировиною.

Сировинна спеціалізація окремих країн, що склалася в колоніальну епоху, зберігається й зараз.

За сучасних умов економічна замкнутість окремих країн, наприклад Північної Кореї, не лише нераціональна, але й практично неможлива. У тій або іншій формі міжнародний обмін продукцією або послугами все одно відбувається. Тенденція до зростання взаємозалежності національних економік, підвищення ролі зовнішніх чинників у соціально-економічному розвитку окремих країн уже зараз набула світових масштабів.

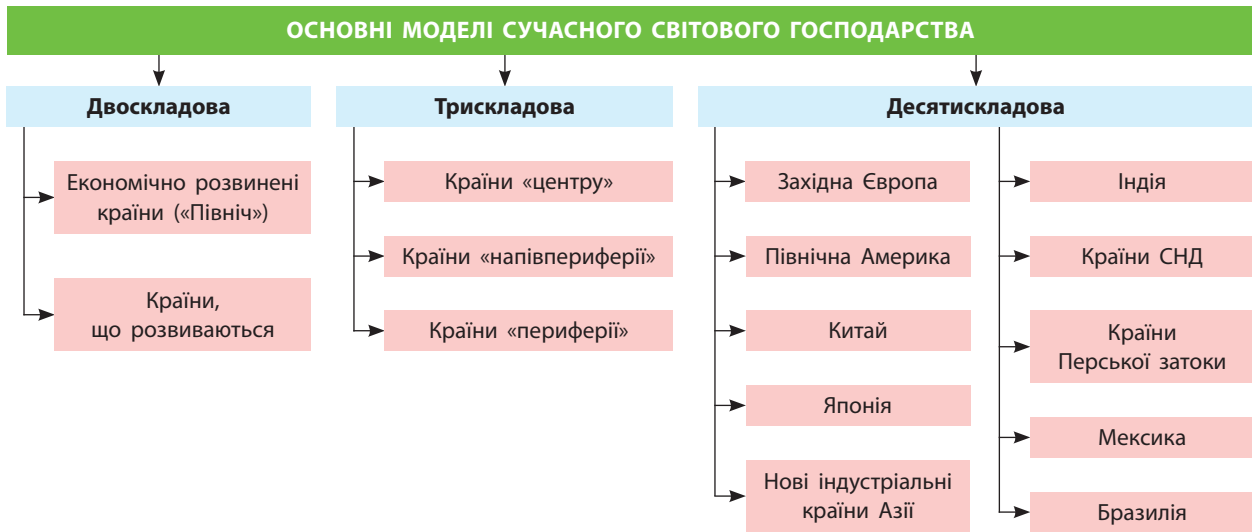
Отже, поняття світового господарства не обмежується лише сукупністю національних економік. Його зміст у наш час є суто економіко-географічним, тобто визначається універсальними просторово-географічними зв'язками між національними господарствами. Саме вони забезпечують їхню реальну єдність на основі міжнародного поділу праці, науково-технічної та виробничої кооперації, міжнародної торгівлі, валютних і кредитних операцій, усім набором міжнародних економічних відносин.

2 СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ СВІТОВОГО ГОСПОДАРСТВА ВІД ЕКОНОМІКИ ІНДУСТРІАЛЬНОГО ДО ЕКОНОМІКИ ПОСТІНДУСТРІАЛЬНОГО СУСПІЛЬСТВА. Інтернаціоналізація, інформатизація, глобалізація, регіональна економічна інтеграція виробництва, перехід від економіки індустріального до економіки постіндустріального суспільства — ось неповний перелік сучасних тенденцій розвитку світового господарства.

Для сучасного етапу розвитку світового господарства характерна інтернаціоналізація виробництва на основі всебічного розвитку міжнародних економічних відносин. У їхній складній системі всі елементи тісно пов'язані й впливають одне на одного. Отже, міжнародні економічні відносини в сучасному світовому господарстві сприяють взаємодії національних економік, які до нього входять, інтернаціоналізації та глобалізації виробництва, забезпечуючи цим самим його цілісність (мал. 3).

За допомогою мал. 3 визначте країну-виробника найбільшого пасажирського авіалайнера «Аеробус» A380. Зробіть відповідні висновки.

Мал. 4. Основні моделі сучасного світового господарства.

У світовій економіці зростає значення міжнародних інтеграційних об'єднань. Глобальні інтеграційні тенденції у світовому господарстві поєднуються з регіональною економічною інтеграцією. До найвідоміших регіональних інтеграційних об'єднань належить Європейський Союз (ЄС), асоційованим членом якого є й Україна. У Північній Америці створено зону вільної торгівлі у складі США, Канади й Мексики (НАФТА). У Південній Америці діє інтеграційне економічне об'єднання МЕРКОСУР. Сьогодні майже на всіх материках і частинах світу існують різні інтеграційні об'єднання, які мають у своєму складі десятки країн.

 За додатковими джерелами підготуйте інформацію про названі та інші інтеграційні об'єднання країн та їхній вплив на сучасні тенденції розвитку світового господарства (офіційні сайти організацій: europa.eu/ — ЄС, www.mercosur.int/ — МЕРКОСУР, naftanow.org/ — НАФТА).

Розвитку світового господарства сприяє його інформатизація — збирання, обробка й використання інформації з метою прийняття стратегічних рішень щодо раціональних напрямків розвитку все більш інтегрованої глобальної економіки.

У світовому господарстві відбуваються важливі структурні зміни, які полягають

у поступовому переході від індустріальної (промислової) моделі його розвитку до постіндустріальної. Цей перехід передбачає збільшення частки третинного сектору економіки (сфери послуг) і перетворення його на домінуючу сферу. Економічно розвинені країни вже давно перебувають на постіндустріальному етапі розвитку власного господарства. Просуваються в цьому напрямку й країни, що розвиваються (мал. 4).

За мал. 4 укажіть країни, які входять до кожної складової різних моделей світового господарства. Знайдіть їх на політичній карті світу в атласі.

Це досить суперечливий процес, адже матеріальна сфера виробництва не може бути чимось другорядним. Хтось має виробляти машини, обладнання, одяг, меблі, продукти харчування тощо. Тому нерідко відбувається просто географічний перерозподіл господарських функцій між різними країнами і регіонами світу. Одні добувають або виробляють сировину, другі її переробляють і випускають промислову продукцію, треті цю продукцію продають і перепродають, управляють світовими товарними потоками, надають фінансові, освітні, медичні, транспортні та інші послуги.

ВИСНОВКИ

- Світове господарство — система національних господарств країн світу, об'єднаних МПП та економічними зв'язками в господарський комплекс глобального масштабу, що виник на основі розвитку транспорту, розширення міжконтинентальних зв'язків, формування світового ринку.
- Поняття світового господарства не обмежується лише сукупністю національних економік, а визначається універсальними просторово-географічними зв'язками між національними господарствами на основі МПП, науково-технічної та виробничої кооперації, міжнародної торгівлі, валютних і кредитних операцій.
- Інтернаціоналізація, інформатизація, глобалізація, регіональна економічна інтеграція, перехід від економіки індустріального до економіки постіндустріального суспільства — основні сучасні тенденції розвитку світового господарства.
- У світовій економіці зростає значення різноманітних міжнародних інтеграційних об'єднань, які існують на всіх материках і частинах світу.
- У світовому господарстві відбувається поступовий перехід від індустріальної до постіндустріальної моделі розвитку, який полягає в перетворенні третинного сектору економіки на домінуючу сферу.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Поясніть визначення понять «світове господарство», «міжнародний поділ праці», «індустріалізація», «третинний сектор економіки».
2. Поясніть причини створення сучасного світового господарства.
3. Проілюструйте конкретними прикладами вплив міжнародних економічних зв'язків на розвиток економіки окремих країн і регіонів світу.
4. З'ясуйте місце економіки України в межах основних моделей сучасного світового господарства. Назвіть проблеми та перспективи розвитку економіки нашої держави.
5. Поясніть причини сучасного існування сировинної спеціалізації окремих країн, що склалася в колоніальну епоху.

§13**Множина структур світового господарства й господарства окремих країн. Секторальна модель економіки**

1. Пригадайте визначення поняття «секторальна структура економіки».
2. Назвіть складові виробничої та невиробничої сфери.

1 **МНОЖИНА СТРУКТУР СВІТОВОГО ГОСПОДАРСТВА Й ГОСПОДАРСТВА ОКРЕМИХ КРАЇН.** Як ви вже знаєте, світове господарство має територіальну й секторальну структуру (будову). Як і все в цьому світі, воно складається з менших структурних підрозділів. Ми можемо розглядати господарство кожної країни або регіону світу як єдину систему, а можемо виділяти окремі компоненти як у ньому, так і у світовій економіці загалом.

У найзагальнішому розумінні світове господарство поділяється на окремі сектори, а ті, у свою чергу, мають окремі складові (виробництва). Однак і це ще не все. У межах виробництва працюють підприємства, які складаються з окремих цехів, а ті — із дільниць. І так аж до окремого робочого місця.

Вчені донині не дійшли згоди, на які ж сектори як найбільші підрозділи поділяється економіка будь-якої країни та світу загалом. Справа в тому, що для цього використовують різні критерії.

Одні вчені поділяють світову економіку на два сектори: аграрний сектор і промисловість.

Це так звана двосекторна структура економіки. Інші є прихильниками трисекторної структури та виділяють сектор видобутку ресурсів (первинний), промисловість (вторинний) і сферу послуг (третинний сектор).

Назвіть сфери людської діяльності, які входять до зазначених секторів економіки.

Зустрічається і поділ господарства на п'ять секторів: 1) сектор видобутку природних ресурсів; 2) промисловість; 3) індивідуальні послуги, транспорт, будівництво, комунікації, комунальне господарство; 4) ділові послуги (торгівля, страхування); 5) охорона здоров'я, освіта, наука, управління.

Як ви вважаєте, до якого сектору належить сільське господарство? Поясніть, чому.

Одні вчені в основу критеріїв виділення окремих найбільших підрозділів економіки вносять креативні (творчі) функції окремих сфер господарства, які є своєрідним рушієм прогресу. Тому вони пропонують двокомпо-

нентну структуру економіки. При цьому особлива роль належить сферам, які визначають науково-технічний прогрес світової економіки. За цим критерієм виділяють сфери, що є поштовхом економічного зростання, або технологічне ядро економіки.

Інші науковці за основу виділення найбільших підрозділів економіки беруть критерій конкуренції на світовому ринку товарів і послуг.

В останні роки значного поширення набула й так звана кластерна модель господарства.

2 СЕКТОРАЛЬНА МОДЕЛЬ ЕКОНОМІКИ. Секторальна структура економіки пройшла декілька етапів розвитку й становлення: 1) доіндустріальний етап (основним сектором економіки в той час був видобуток природних ресурсів); 2) індустріальний етап (основним сектором економіки була промисловість); 3) постіндустріальний етап (основним сектором економіки є сфера послуг) (мал. 1).

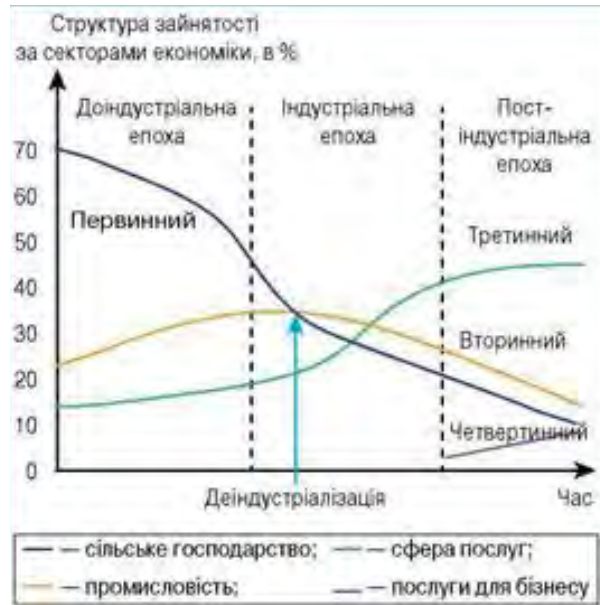

Проаналізуйте мал. 1 та вкажіть сфери людської діяльності за ступенем їхнього розвитку та важливості в умовах постіндустріальної епохи розвитку світового господарства.

Чому ж із плином часу відбувається перерозподіл значення окремих секторів економіки? Основним чинником структурних секторальних змін в економіці є різниця в темпах зростання продуктивності праці між секторами.

У ХХІ ст. в умовах наростання глобалізації економічних процесів і явищ відбулося утворення наднаціональних економічних об'єднань. Це значною мірою усунуло межі національних економік, перетворюючи їх на інтегральні із часткою зовнішньоторговельних операцій у валовому продукті країн понад 50%.

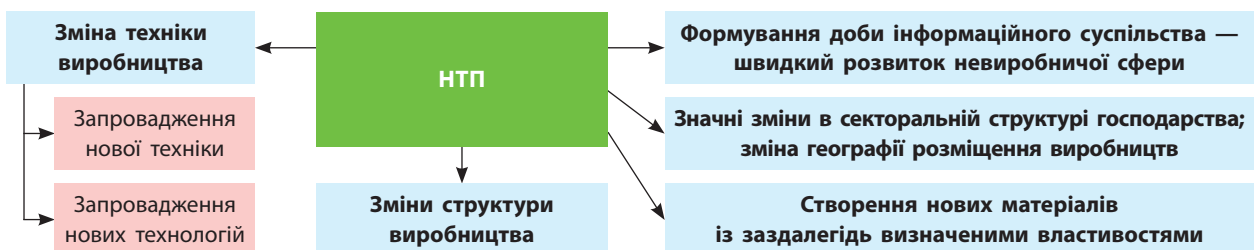
Для багатьох країн світу, у тому числі для України, зараз характерною є розбалансованість секторальної структури господарства. Упродовж останніх десятиліть змінилися співвідношення

Мал. 1. Секторальна модель економіки (за А. Фішером та К. Кларком).

в секторальній, територіальній, інституційній і технологічній структурі господарства. Це зробило економіку низькоефективною. Кланово-олігархічні системи економіки України не зацікавлені в розвитку високотехнологічних секторів економіки, адже вони вимагають значних інвестиційних витрат і не дають швидких надприбутків. Тому економіка таких країн, як Україна, не просувається далі видобутку сировини й виробництва напівфабрикатів. А зважаючи на те, що високотехнологічна готова продукція завжди дорожча, сировинна орієнтація економіки є абсолютно невигідною.

3 ДИНАМІКА РОЗВИТКУ СТРУКТУРИ СВІТОВОГО ГОСПОДАРСТВА ЗА СЕКТОРАЛЬНОЮ МОДЕЛЮ. Пропорції між різними складовими світової економіки постійно змінюються. У наш час це відбувається під впливом НТП і глобалізації всіх сфер сучасного суспільства (мал. 2).

Мал. 2. Вплив НТП на світове господарство.

За допомогою мал. 2 охарактеризуйте вплив НТП на сучасне світове господарство.

Ви вже знаєте, що сьогодні випереджальними темпами розвивається третинний, невиробничий сектор світового господарства. Однак роль вторинного, або виробничого, сектору залишається досить важливою. Саме тут відбуваються технологічні зміни, розвиваються наукоємні виробництва, впроваджуються інформаційні технології.

Водночас постійно збільшується значення невиробничих сфер третинного сектору. Наприклад, у США на сільське й лісове господарство зараз припадає лише 1,3% ВВП країни, у Німеччині — лише 0,9%, у Японії — 1,4% тощо. Частка промислового виробництва у ВВП роз-

винених країн також значно зменшилася. Наприклад, в останні роки вона знизилася в Японії до 27%, у Швеції — 22,7%, а в США взагалі становить лише 18,9% (таблиця).

Таблиця

ВВП КРАЇН СВІТУ ЗА СЕКТОРАМИ ЕКОНОМІКИ (2016 р.)

Сектор економіки країни	Україна	Польща	Індонезія	Ізраїль
Сільське господарство	13,4%	2,4%	14%	2,1%
Промисловість	27,1%	33,2%	40,8%	26,4%
Сфера послуг	59,5%	64,4%	45,2%	71,5%

Порівняйте дані таблиці та зробіть відповідні висновки.

ВИСНОВКИ

- Світове господарство має територіальну й секторальну структуру. Для структурування економіки використовують різні критерії.
- Вчені поділяють світову економіку на два сектори: аграрний сектор і промисловість (двосекторна структура), або виділяють сектор видобутку ресурсів (первинний), промисловість (вторинний) і сферу послуг (третинний сектор) у трисекторній структурі.
- Секторальна структура економіки пройшла декілька етапів розвитку й становлення: доіндустріальний (основним сектором економіки був видобуток природних ресурсів); індустріальний (основним сектором економіки була промисловість); постіндустріальний (основний сектор економіки — сфера послуг). Головним чинником структурних секторальних змін в економіці є різниця в темпах зростання продуктивності праці між секторами.
- Зміни співвідношення між різними складовими світової економіки відбуваються під впливом НТП і глобалізації всіх сфер сучасного суспільства. Зараз випереджальними темпами розвивається третинний, невиробничий сектор світового господарства.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Назвіть та охарактеризуйте структурні підрозділи, із яких складається світове господарство.
2. Проаналізуйте структуру двосекторної та трисекторної моделей економіки. Яку модель ви вважаєте найбільш сучасною?
3. Назвіть та проаналізуйте основні етапи розвитку й становлення світової економіки. Які досягнення мав кожен з етапів?
4. Як впливає НТП на глобалізацію всіх сфер сучасного суспільства? Назвіть позитивні й негативні риси цього процесу.

Дослідження

1. Місце України в просторовій структурі світового господарства за концепцією «центр—периферія».
2. Основні відмінності цивілізаційних настанов Заходу і Сходу.
3. Інформаційно-технологічна революція та її вплив на світову економіку.
4. Від економіки індустріального до економіки постіндустріального суспільства.

Джерела Інтернету

1. weizmann.ac.il/pages/ (Інститут Вейцмана, Ізраїль, один зі світових лідерів у галузі розробок штучного інтелекту).
2. О. Коппель. Цивілізаційні теорії // Українська дипломатична енциклопедія: у 2 т. / Л. В. Губерський (голова). — К. : Знання України, 2004. — Т. 2. М — Я.
3. Цивілізаційний вибір України: парадигма осмислення і стратегія дії. Національна доповідь / ред. кол.: С. Пирожков, О. Майборода, Ю. Шайгородський та ін.; ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. — К. : НАН України, 2016.
4. С. Шулевський. «Центр—периферія» в регіональному вимірі» (електронний режим доступу: internationalconference2014.wordpress.com/2016/).

Тема 1. Загальна характеристика Європи

Тема 2. Країни Європи

Європа відіграла вирішальну роль у становленні світової цивілізації. На її території сформувалися давні цивілізації (Рим, Греція); вона стала батьківщиною демократії, яка поширилася на інші регіони; від її берегів вирушили кораблі, які відкрили європейцям світ і суттєво вплинули на його подальший розвиток (у першу чергу це стосується Америки та Австралії). Не менше на сучасний світ вплинули і дві світові війни, які спалахнули саме в Європі й так чи інакше охопили майже все людство.

У наш час Європа є одним із центрів світової економіки, політики та культури. Вона впливає на всі процеси, які відбуваються в глобалізованому світі. Європа відіграє значну роль у поширенні стандартів демократії, свободи, поваги до прав людини як у межах регіону, так і в інших куточках Землі, намагається вирішувати міжнародні конфлікти мирним шляхом; демонструє відданість принципам верховенства права; докладаеть багато зусиль для подолання екологічної кризи. У той самий час у Європі зростають ризики, пов'язані з міжнародним тероризмом та існуванням осередків збройних конфліктів.

Тема 1. Загальна характеристика Європи

§14

Загальний огляд Європи

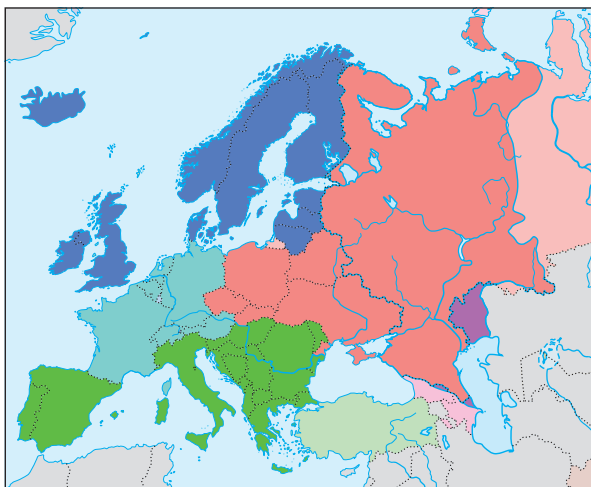
Пригадайте особливості фізико-географічного положення Європи.

1 ОСОБЛИВОСТІ ЕКОНОМІКО-ГЕОГРАФІЧНОГО ПОЛОЖЕННЯ ЄВРОПИ. Європа розташована на заході Євразії й займає приблизно п'яту її частину. Площа Європи — близько 10 млн км², із трьох боків її омивають Атлантичний і Північний Льодовитий океани та їхні моря. Найближчий материк — Африка. У районі Гібралтарської протоки відстань до неї — 14—44 км. Разом із Дарданеллами та Босфором ця протока є найважливішим вузлом військово-транспортного контролю в цьому регіоні. З Азією Європа утворює єдиний материк.

Територія Європи достатньо компактна, хоча й дещо витягнута в широтному напрямку. Існують незначні природні бар'єри (гори південної і південно-східної частин), але вони легко долаються завдяки перевалам та побудованим інженерним спорудам (у першу чергу тунелям).

Загалом для економіко-географічного положення Європи характерні такі риси:

- має надзвичайно сприятливе приморське положення (крім окремих країн);

Мал. 1. Субрегіони Європи (за класифікацією ООН).

- розташована на перетині міжнародних шляхів сполучення;
- має розгалужену транспортну систему (особливо інтенсивні транспортні потоки в західній частині та центрі Європи);
- в останні три десятиліття міждержавні відносини всередині регіону покращилися. Це пов'язано з розпадом світової соціалістичної системи та закінченням протистояння між Заходом і Сходом. При цьому можна відзначити і втрати: осередки напруженості на території колишнього СРСР та Югославії («пояс нестабільності»): колишня Югославія — схід Молдови (самопроголошена, невизнана Придністровська Молдавська Республіка) — схід України — Абхазія — Південна Осетія — Карабах — Чечня. На території більшості цих районів відбувалися або відбуваються воєнні дії;
- високий рівень інтеграційних процесів, що сприяють розвитку економіки як окремих країн, так і регіону в цілому (у першу чергу це стосується ЄС);
- сусідні регіони мають нижчий рівень економічного розвитку, але володіють значними природними ресурсами (у першу чергу це стосується Західної Азії із запасами нафти й природного газу);
- регіон можна назвати «проатлантичним» (понад 20 країн входять до складу НАТО, більшість інших співпрацюють із цією військово-політичною організацією).

2 СКЛАД РЕГІОНУ. У складі регіону виділяють Західну, Північну, Південну та Східну Європу (мал. 1). Кожний із субрегіонів має свої специфічні риси в географічному положенні, природних умовах і ресурсах, розвитку господарства (таблиця).

Як ви вважаєте, який субрегіон має найбільш вигідне економіко-географічне положення? Чому?

СУБРЕГІОНИ ЄВРОПИ

Назва субрегіону	Склад	Особливості
Західна Європа	Австрія, Бельгія, Німеччина, Ліхтенштейн, Люксембург, Монако, Нідерланди, Франція, Швейцарія	Включає дев'ять держав, усі належать до високорозвинених. Найбільше значення мають дві країни «Великої сімки» — Німеччина та Франція. Потужну економіку мають Нідерланди, Бельгія, Швейцарія, Австрія
Північна Європа	Данія, Ірландія, Ісландія, Латвія, Литва, Норвегія, Велика Британія, Фінляндія, Швеція, Естонія	Включає дев'ять держав. Більшість із них належать до високорозвинених, три країни перехідної економіки (Латвія, Литва, Естонія). Найбільше значення має країна «Великої сімки» Велика Британія. Потужну економіку мають більшість інших країн, зокрема Швеція, Ірландія, Норвегія, Фінляндія
Південна Європа	Албанія, Андорра, Боснія і Герцеговина, Македонія, Греція, Іспанія, Італія, Мальта, Португалія, Сан-Марино, Ватикан, Словенія, Хорватія, Сербія, Чорногорія	Включає 15 держав. Вісім належать до високорозвинених (але серед них значна кількість «держав-карликів»), сім — до країн перехідної економіки (шість утворилися на землях колишньої Югославії). Найбільше значення має країна «Великої сімки» Італія. Потужну економіку має Іспанія, дещо нижчий рівень — Португалія та Греція
Східна Європа	Білорусь, Болгарія, Угорщина, Польща, Молдова, Росія, Румунія, Словаччина, Україна, Чехія	Включає десять держав. Усі належать до країн перехідної економіки (чотири утворилися на території колишнього Радянського Союзу). Найбільше значення має Росія. Досить потужну економіку має Польща, дещо нижчий рівень — Румунія, Україна, Чехія

З СУЧАСНА ПОЛІТИЧНА КАРТА ЄВРОПИ. Оскільки у XX—XXI ст. зміни на політичній карті відбувалися з різною швидкістю й мали різний зміст, цей період дослідники поділяють на кілька менших часових відрізків — етапів.

Перший охоплює відрізок часу між початком Першої світової війни (1914 р.) і подіями, які передували Другій світовій війні (середина 1930-х рр.). Більшість змін, що відбулися на політичній карті світу, стали наслідком Першої світової війни та Жовтневої революції. При цьому найбільші зміни в територіальному розподілі світу відбулися під час Першої світової війни та безпосередньо після її закінчення.

Головні кількісні зміни на політичній карті світу на цьому етапі були такими:

1) зміна кордонів існуючих держав (територіальні втрати Німеччини, Болгарії та Ту-

реччини; збільшення території Румунії, Франції тощо);

2) утворення нових держав на місці Австро-Угорщини, яка розпалася (Австрія, Угорщина, Чехословаччина), та національних окраїн Російської імперії (країни Балтії, Польща, Фінляндія), у тому числі таких, що існували нетривалий час (УНР, ЗУНР).

Однак поряд із кількісними змінами в цей час у світі відбувались і якісні зміни. Головними з них були: 1) поява першої соціалістичної країни (СРСР); 2) зникнення окремих колоніальних імперій (Німецька, Османська), зростання кількості країн із республіканською формою правління.

Початок **другого етапу** частина дослідників датують початком Другої світової війни, а кінець — серединою 1950-х рр.

Мал. 2. Сучасна політична карта Європи.

Головними кількісними змінами, що відбулись у територіальному розподілі, були: 1) поява на тривалий час численних маріонеткових (незалежних лише формально) держав, особливо в Європі (Хорватія, Словаччина) та короткочасне суттєве збільшення територій низки країн (Німеччина, Італія, Угорщина); 2) величезні зміни кордонів багатьох країн за результатами Другої світової війни.

Головною якісною зміною на політичній карті Європи було формування світової соціалістичної системи, яка до середини 1950-х рр. налічувала вже 14 держав.

Третій етап розпочався наприкінці 1980-х рр. і триває до цього часу. Його особливістю є те, що кількісним змінам на політичній карті світу передували зміни якісні, головною з яких стала криза, а потім і крах світової соціалістичної системи. Основні наслідки: 1) поява нових держав, переважно на місці дво- і ба-

гатаціональних соціалістичних держав. Так, Чехословаччина мирно розпалася на Чехію і Словаччину («Оксамитове розлучення»), на місці Югославії існують шість загальноєвропейських та одна частково визнана держава (це відбувалося на тлі воєнних дій), СРСР мирно розпався на 15 суверенних держав, хоча згодом з'явилися осередки напруженості й в окремих випадках навіть велися воєнні дії; 2) на карті постали самопроголошені державні утворення (наприклад Придністровська Молдавська Республіка); 3) об'єднання Німеччини (мал. 2).

На політичній карті Європи знайшли відображення основні форми державного правління й територіального устрою країн світу. За формою правління явно переважають республіки, їх понад 30. Більшість із них парламентські, зокрема Австрія, Болгарія, Ірландія, Італія, Німеччина, Польща, Угорщина. Одна

президентська республіка — Білорусь. Є країни, у яких президент має значні повноваження, зокрема Литва. Ви вже знаєте, що прикладом президентсько-парламентської республіки є Франція, а парламентсько-президентської — Україна.

У Європі існують 12 монархій. Крім Ватикану (мал. 3), усі вони конституційні, зокрема Бельгія, Велика Британія, Данія, Іспанія, Нідерланди, Норвегія, Швеція.

За формою територіального устрою більшість країн Європи — унітарні. Проте частина унітарних держав мають у своєму складі автономні утворення (Україна, Іспанія, Данія, Фінляндія). Так, у складі Іспанії — 50 провінцій, що входять до 17 автономних співтовариств (областей), а також два так звані автономні міста — Сеута й Мелілья, що розташовані в Африці. Іспанська система місцевого самоврядування надає територіальним спільнотам можливість вирішувати питання місцевого значення на трьох рівнях. По-перше, на рівні муніципалітетів, по-друге, на рівні провінцій, які складаються з об'єднань декількох муніципалітетів, і, по-третє, на рівні автономних співтовариств.

Які переваги має унітарний територіальний устрій?

Серед федерацій є однонаціональні (Німеччина, Австрія), що утворені з урахуванням історичних особливостей та побудовані за національним принципом (Бельгія). У Бельгії існують дві великі етнічні групи: фламандців (належать до германської мовної групи, нащадки франків, саксонців і фризів) і валлонів (належать до романської мовної групи, нащадки романізованих белгів). Країна має три регіони, два з яких — Фламандський і Валлонський — поділяються на провінції, третій регіон — Брюссельський — є столичним.

Ви вже знаєте, що Швейцарія фактично належить до національно-територіальних федерацій. На її території історично існували кантони, які мали значний рівень самостійності, а в населенні представлені нащадки німців, французів, італійців, які досить компактно проживають в окремих частинах держави.

4 СЕПАРАТИЗМ У ЄВРОПІ. Незважаючи на економічну стабільність, у Європі відбуваються процеси сепаратизму. Експерти

вважають, що у XXI ст. в цій частині світу теоретично можуть виникнути нові держави. Прикладом може бути Шотландія, яка розташована на півночі Великої Британії і є частиною Сполученого Королівства понад 300 років. Незважаючи на це, шотландці завжди були відомі національною єдністю й самосвідомістю. Завдяки нафтовим і газовим родовищам у Північному морі регіон став одним із найбільш розвинених у Великій Британії. Це одна з основних причин поширення сепаратистських настроїв. У 1997 р. парламент Шотландії отримав великі повноваження у вирішенні місцевих проблем. Проте частина шотландців не бажала задовольнитися широкою автономією. У 2011 р. Шотландська національна партія виграла парламентські вибори і 18 вересня 2014 р. провела референдум щодо незалежності. Питання було однозначним: «Чи повинна Шотландія стати незалежною державою?» Результати були такими: 55,3% — «ні», 44,7% — «так» (узяли участь 84,5% населення). Різниця в 10% (384 тис. голосів) досить переконлива та зняла питання про незалежність. Проте чи надовго? Адже шотландці виступили проти виходу Великої Британії з ЄС, що стало приводом для нової хвилі сепаратистських настроїв.

Не менш складними й драматичними є відносини між Каталонією та Країною Басків і центральним керівництвом Іспанії. Історично ці регіони мають потужну національну (націоналістичну) ідею і в різні часи намагалися проголосити (відновити) свою незалежність. У 1931 р., щоб уникнути сепаратистських настроїв, Іспанська Республіка надала їм широку автономію. Проте в 1936 р. в країні спалахнув заколот фалангістів на чолі з Ф. Франко, однією з його цілей було «вказати на своє місце» бунтівним регіонам. Після перемоги в 1939 р. Ф. Франко ліквідував автономію, під заборону потрапили національні прапори, місцеві традиції та навіть каталонська мова.

Лише в 1979 р., після повалення режиму Ф. Франко, було скасовано більшість попередніх заборон і Каталонія отримала статус автономії. Незважаючи на це, згодом було прийняте рішення про проведення референдуму щодо незалежності, але парламент Іспанії його заборонив. У листопаді 2014 р. відбулося опитування на цю тему. «За» про-

Мал. 3. Ватикан — карликова держава-анклав (оточена територією Італії), єдина в Європі абсолютна теократична монархія.

Мал. 4. Мітинг у Барселоні (Каталонія) проти незалежності від Іспанії.

голосувало понад 80 % тих, хто взяв у ньому участь.

9 листопада 2015 р. більшість депутатів парламенту Каталонії проголосували за резолюцію про відокремлення автономної області Каталонія від Іспанії. У червні 2017 р. знов постало питання проведення референдуму про незалежність іспанської Каталонії. Він відбувся 1 жовтня того ж року. За незалежність проголосувало 90 %, явка склала 43 %. Влада Іспанії розглядає референдум як незаконний, країни ЄС виступають проти незалежності Каталонії (мал. 4).

На відміну від Каталонії, у Країні Басків (цей регіон має найбільший рівень автономії в Іспанії) боротьба за незалежність, на жаль, набула форми відкритого конфлікту. Збройний спротив центральному керівництву держави очолила сепаратистська організація ЕТА ще в 1959 р. (згодом вона була заборонена як терористична). Цей конфлікт іноді називають «найдовшою війною в Європі». Тільки у 2011 р. ЕТА припинила збройні дії. Іспанський прем'єр-міністр назвав цей крок «перемогою демократії, закону і розуму».

ВИСНОВКИ

- Європа має вигідне економіко-географічне положення.
- У Європі виділяють субрегіони — Західну, Північну, Південну та Східну Європу.
- Територію регіону утворюють понад 40 суверенних держав, кілька частково визнаних і невизнаних країн.
- На політичній карті Європи відбувалися як кількісні, так і якісні зміни, що є частиною загальносвітового процесу.
- За формою правління в Європі явно переважають республіки, за територіальним устроєм — унітарні держави.
- Незважаючи на економічну стабільність, у Європі тривають сепаратистські процеси.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Назвіть переваги економіко-географічного положення Європи.
2. Якими є особливості поділу Європи на субрегіони?
3. Які історичні події вплинули на формування політичної карти Європи?
4. Які якісні зміни відбулися на політичній карті Європи?
5. Наведіть приклади країн Європи з різною формою правління та територіального устрою.
6. Які негативні наслідки для економіки Каталонії може мати її відділення від Іспанії?

§15

Типи країн Європи за рівнем економічного розвитку. Інтеграційні процеси

Пригадайте типи країн за рівнем економічного розвитку.

1 ТИПИ КРАЇН ЄВРОПИ ЗА РІВНЕМ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ. Ви вже знаєте, що, виходячи з аналізу показників економічного розвитку країн, як-то ВВП на одну особу, структура господарства, ступінь зрілості ринкової економіки, експортна спеціалізація тощо, ООН виділяє типи та підтипи країн.

1) **Високорозвинені країни.** Країни з високим рівнем економічного розвитку, високим показником ВВП на одну особу належать до високорозвинених. У світі їх налічується близько 40 (приблизно половина — у Європі). Вони виробляють понад 60 % світової промислової продукції та 40 % продукції сільського господарства. Більшість із них вступили в постіндустріальну стадію розвитку, яка характеризується провідною роллю третинного сектору (сфери послуг) у створенні ВВП. Серед них виділяють кілька підтипів.

- *Провідні країни, або країни «Великої сімки».* У Європі до них належать Німеччина, Франція, Велика Британія, Італія. Показник ВВП на одну особу в кожній із цих країн перевищує 35 тис. дол.
- *Розвинені країни Європи:* Австрія, Бельгія, Данія, Ірландія (мал. 1), Ісландія, Люксембург, Нідерланди, Норвегія, Фінляндія, Швейцарія, Швеція тощо. Вони мають високий показник ВВП на одну особу, у деяких він навіть вищий, ніж

у країнах «Великої сімки». Однак економічна роль у світовому господарстві окремої такої країни є порівняно невеликою.

- *Переселенські країни.* У Європі країни цього підтипу відсутні.

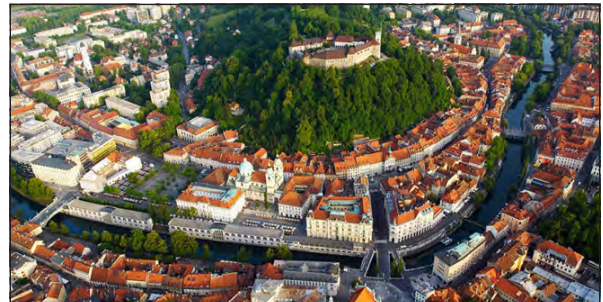
Чим би ви пояснили значну кількість високорозвинених країн у Європі?

2) **Країни з перехідною економікою.** Це індустріальні або індустріально-аграрні країни, особливістю яких є відносна незрілість ринкової системи, науково-технічна залежність від розвинених країн. Ці країни були об'єднані в окрему групу в 1990-ті рр. після розпаду світової соціалістичної системи. Деякі з них, наприклад Польща, Чехія, Словенія (мал. 2), Словаччина, за цей час за основними показниками наблизилися до групи розвинених країн. Інші країни ще здійснюють економічні перетворення. Серед них Україна, Білорусь, Молдова, Росія, Казахстан, Грузія тощо.

3) **Країни, що розвиваються.** У світі таких країн налічується понад 130. Вони істотно відрізняються одна від одної не тільки розмірами територій, кількістю населення, природними умовами, історичними особливостями розвитку, а й структурою господарства, науковим і технічним потенціалом. У Європі країни цього типу відсутні.

Мал. 1. Дублін (Ірландія). Ірландія — країна, яка за останні 40 років досягла значних успіхів у розвитку економіки, у тому числі завдяки допомозі ЄС.

Мал. 2. Любляна — столиця Словенії, однієї з найбільш успішних країн із перехідною економікою.

Таблиця

ПОКАЗНИКИ ВВП НА ОДНУ ОСОБУ ЗА ПКС
ТА ІНДЕКСУ ЛЮДСЬКОГО РОЗВИТКУ (ІЛР)
ОКРЕМИХ КРАЇН ЄВРОПИ (2016 р.)

Країна	ВВП, дол. США	ІЛР
Австрія	48004	0,893
Албанія	11840	0,764
Бельгія	45046	0,896
Білорусь	17999	0,796
Болгарія	20326	0,794
Велика Британія	42480	0,909
Греція	26669	0,866
Данія	47985	0,925
Естонія	29312	0,865
Ірландія	69230	0,923
Ісландія	49135	0,921
Іспанія	36415	0,884
Італія	36833	0,887
Латвія	25709	0,830
Литва	29972	0,848
Люксембург	104003	0,898
Молдова	5327	0,699
Нідерланди	51049	0,924
Німеччина	48110	0,926
Норвегія	69249	0,949
Польща	27764	0,855
Португалія	28933	0,843
Росія	26489	0,804
Румунія	22347	0,802
Сербія	14493	0,776
Словаччина	31338	0,845
Словенія	32084	0,890
Угорщина	27481	0,836
Україна	8305	0,743
Фінляндія	42164	0,895
Франція	42313	0,897
Чехія	33231	0,878
Швейцарія	59560	0,939
Швеція	49836	0,913

За допомогою таблиці та додаткових джерел складіть рейтинг країн за показником ВВП на одну особу за ПКС та індексом людського розвитку (укажіть десять країн із найвищими показниками та десять — із найнижчими).

2 МІЖНАРОДНА ЕКОНОМІЧНА ІНТЕГРАЦІЯ. Ви вже знаєте, що участь країн світу у взаємовигідному міжнародному поділі праці та обміні товарами й послугами сприяє встановленню стійких виробничих зв'язків між підприємствами різних країн. У результаті відбувається міжнародна кооперація — виробничий процес в одній країні стає частиною процесу, що відбувається у світовому масштабі. Завдяки цьому створюються величезні виробничі «організми», які залучають десятки, сотні, а іноді тисячі підприємств різних країн, що спільно зайняті випуском кінцевої продукції.

Подальший розвиток і поглиблення співробітництва між країнами світу вимагає узгодженої міждержавної економічної політики. Це проявляється в розвитку та вдосконаленні різних форм міжнародної економічної інтеграції, під якою розуміють процес зближення, взаємопритосовування й поступового об'єднання національних господарств. Вона дає змогу державам більш ощадливо використовувати ресурси та переваги міжнародного поділу праці.

Пригадайте, що таке міжнародний поділ праці.

Унаслідок регіональної економічної інтеграції країни створюють міжнародні економічні об'єднання. Зазвичай вони тісно співпрацюють зі своїми безпосередніми сусідами. Найбільш потужними регіональними економічними об'єднаннями Європи є Європейський Союз (ЄС) та Європейська асоціація вільної торгівлі (ЄАВТ).

У Європі діють й інші інтеграційні об'єднання, наприклад Європейська економічна зона, Євразійський економічний союз, Центральноевропейська угода вільної торгівлі.

Найвищою на сьогодні формою інтеграції, і не тільки економічної, а й політичної, є об'єднання 28 європейських держав (у тому числі Великої Британії, яка розпочала процес виходу з ЄС) — Європейський Союз (ЄС).

ВИСНОВКИ

- За рівнем економічного розвитку в Європі є високорозвинені країни й країни перехідної економіки.
- Високорозвинені країни відрізняються високим рівнем економічного розвитку, високим показником ВВП на одну особу. Більшість із них вступили в постіндустріальну стадію розвитку.
- Серед високорозвинених країн у Європі представлені два підтипи: провідні країни, або «Велика сімка» (Німеччина, Франція, Велика Британія, Італія) та розвинені країни.
- Особливістю країн з перехідною економікою є незрілість ринкової системи, науково-технічна залежність від розвинених країн.
- Міжнародна економічна інтеграція — це процес зближення, взаємоприсотування й поступового об'єднання національних господарств.
- Найбільш потужними серед регіональних економічних об'єднань Європи є Європейський Союз (ЄС) та Європейська асоціація вільної торгівлі (ЕАВТ).

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Наведіть приклади різних типів та підтипів країн Європи за рівнем економічного розвитку.
2. Які особливості характерні для високорозвинених країн? Чим відрізняються їх два підтипи?
3. Наведіть приклади країн перехідної економіки. Які з них досягли значних успіхів в економічних перетвореннях?
4. Розкажіть, на скільки відрізняються показники ВВП на одну особу за ПКС окремих країн Європи. Чому?
5. Розкажіть про передумови міжнародної економічної інтеграції.
6. Наведіть приклади міжнародних економічних об'єднань. Поясніть, із якою метою вони створюються.

Практична робота 2. Розробка картодіаграми «ВВП країн Європи» (можливе використання ІТ-технологій) та аналіз її особливостей

1. Пригадайте, що таке картодіаграма і як вона створюється.
2. Ознайомтеся з даними про загальний ВВП країн Європи. Укажіть відмінності між окремим субрегіонами та країнами.
3. Докладно ознайомтеся з даними таблиці «Показники ВВП на одну особу за ПКС та індексу людського розвитку (ІЛР) окремих країн Європи (2016 р.)» у параграфі.
4. Виберіть необхідний масштаб та розробіть картодіаграму «ВВП країн Європи», використовуючи контурну карту регіону.
5. Проаналізуйте особливості картодіаграми як засобу наочності, а також засобу відображення показників ВВП на одну особу за окремими субрегіонами та країнами.
6. Зробіть висновки. Які чинники визначають відмінність у показниках ВВП на одну особу в регіоні?

§16

Міжнародні організації

Які типи міжнародних організацій ви знаєте?

1 ЄВРОПЕЙСЬКИЙ СОЮЗ. Європейський Союз пройшов досить тривалий шлях розвитку: перший етап (1951—1957 рр.) — це було Європейське співтовариство вугілля і сталі, другий етап (1957—1967 рр.) — Європейське економічне співтовариство (ЄЕС), третій етап (1967—1992 гг.) — Європейські співтовариства (у тому числі Євроатом), четвертий етап (із 1993 р.) — ЄС.

Нова стратегія поглиблення й розширення європейської інтеграції знайшла відображення в Договорі про Європейський Союз (Маастрихт, 1992 р.), який визначив його подальше розширення (мал. 1). У документі були зафіксовані цілі, які поставили перед собою держави-члени інтеграції на новому етапі, серед них:

- заміна національних валют єдиною валютою;

ОРГАНИ ЄС

Основні	Допоміжні
<ul style="list-style-type: none"> ▪ Європейська рада — вищий політичний орган Європейського Союзу, що складається із глав держав та урядів країн-членів ЄС. ▪ Рада Європейського Союзу — поряд із Європейським парламентом — один із двох законодавчих органів ЄС. ▪ Європейський парламент — законодавчий і представницький орган (спільно з Радою ЄС формують бюджетну комісію, яка формує бюджет ЄС). ▪ Європейська комісія — вищий орган виконавчої влади Євросоюзу. ▪ Суд Європейського Союзу — вищий суд ЄС 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Економічний та соціальний комітет. ▪ Європейська рахункова палата — інститут, який здійснює аудиторську перевірку бюджету ЄС та його установ. ▪ Європейський центральний банк — центральний банк Євросоюзу та зони євро. ▪ Європейський інвестиційний банк (ЄІБ) — державна фінансово-кредитна установа ЄС для фінансування розвитку відсталих європейських регіонів у формі довгострокових кредитів. ▪ Європейський соціальний фонд має на меті підвищення рівня кваліфікації трудових ресурсів як засіб запобігання втра-там робочих місць унаслідок структурних змін в економіці. ▪ Інші управлінські, консультативні та регулятивні органи

- запровадження спільної зовнішньої політики й політики безпеки;
- створення «Європи громадян», що передбачає прийняття загального положення про права і свободи особистості, що діє на всій території ЄС;
- сприяння економічному й соціальному прогресу;
- здійснення фундаментальної реформи інститутів ЄС, що забезпечують ефективність механізмів прийняття й виконання рішень.

Зараз ЄС поєднує в собі ознаки міжнародної організації та держави, має повноваження на участь у міжнародних відносинах. Однак договір 2004 р. про запровадження Конституції Європейського Союзу, який мав замінити всі колишні установчі акти ЄС, не набув чинності (його проект не ратифікували Франція і Нідерланди). У 2007 р. було досягнуто домовленості про розробку полегшеної версії договору, що містить переважно положення про порядок функціонування інститутів ЄС у нових умовах. Цього ж року в Лісабоні договір був підписаний.

Громадяни ЄС вільно пересуваються в межах цього об'єднання, але ринки праці регулюються окремими положеннями, які вимагають, наприклад, отримання дозволу на працевлаштування.

Чому країни-члени ЄС обмежують право на працевлаштування?

У 2013 р. були запроваджені нові правила, які суттєво зміцнили контроль і координацію економічної та бюджетної політики

в єврозоні (19 країн, де як валюту використовують євро). Завдяки запровадженню єдиної валюти — євро — торгівля всередині єврозони виросла на 5—15%, а інвестиційні потоки — майже на третину.

Як ви вважаєте, чи мають органи ЄС повноваження, притаманні окремим гілкам влади держави? Чому?

У результаті збільшення кількості країн-членів ЄС майже на чверть збільшилася його територія, на 20% — кількість населення (на 1 січня 2017 р. — 511,8 млн осіб). При цьому частка ЄС у світовому ВВП становить приблизно 24%, а частка в населенні світу — 7%.

Так звані «старі» члени ЄС (15 країн, прийнятих у ЄС до 2004 р.) належать до високорозвинених держав. Їх об'єднують високий рівень соціально-економічного розвитку, схожість у секторальній структурі господарства, особливостях транспортної системи та ролі зовнішніх економічних зв'язків у господарстві.

Серед країн, прийнятих у ЄС після 2004 р., переважають постсоціалістичні країни, рівень соціально-економічного розвитку яких значно нижчий. Тут є свої лідери, наприклад Словенія. Нижчий рівень розвитку мають Болгарія і Румунія.

Сьогодні Європейський Союз — один із головних центрів світового господарства. ВВП на одну особу в 28 країнах-членах перевищує 28 тис. євро, а в єврозоні — понад 30 тис. євро. Сумарне ВВП ЄС становить понад 15 трлн євро.

Про рівень економічної інтеграції свідчить той факт, що дві третини експорту ЄС припадає на країни-члени Союзу. Понад 60% прямих іноземних інвестицій ЄС здійснюється в межах об'єднання.

Чому країни ЄС торгують здебільшого між собою?

2 ВСТУП ДО ЄС. КРАЇНИ ШЕНГЕНСЬКОЇ ЗОНИ.
Для вступу в ЄС країна має відповідати таким критеріям:

- наявність функціональної ринкової економіки;
- дотримання принципів свободи, демократії, поваги до прав людини й фундаментальних свобод, верховенства права;
- повага й захист меншин;
- здатність прийняти зобов'язання, відповідні політичним, економічним і грошово-кредитним цілям ЄС;
- відображення законодавства Євросоюзу в національному законодавстві.

Перш ніж подати заявку на вступ, зазвичай країна підписує угоду про асоційоване членство. Це початок багаторічного періоду, під час якого триває процес підготовки країни до отримання статусу кандидата, а згодом повноправного члена. Серед асоційованих членів Європейського Союзу є Туреччина, Туніс, Ізраїль, Марокко, Мексика, Південна Африка, Албанія, Чорногорія, Сербія, Грузія, Молдова. 11 липня 2017 р. Рада ЄС ухвалила рішення про укладення Угоди про асоціацію з Україною від імені Європейського Союзу, а 1 вересня того ж року вона набула чинності.

Які можливості отримала Україна після укладення Угоди про асоціацію?

Можна виділити такі можливі позитивні наслідки асоціації й подальшого вступу в ЄС:

- країна долучається до високої культури ефективного ринкового господарювання й отримує доступ до високого потенціалу інноваційного розвитку ЄС. У результаті підвищується ефективність виробництва, збільшується продуктивність праці, прискорюється модернізація господарства;
- збільшуються масштаби взаємовигідної торгівлі (ЄС є одним із найбільших платоспроможних ринків світу). Розширюється доступ на ринки третіх країн шляхом гармонізації стандартів із ЄС;

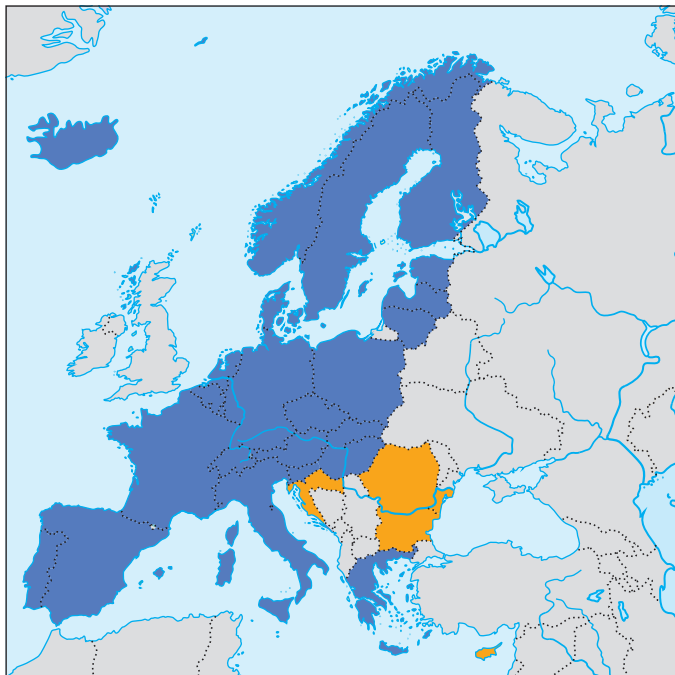

Мал. 1. Маастрихт — порівняно невелике місто на південному сході Нідерландів, у якому було підписано Договір про Європейський Союз.

- відбувається поширення сучасних стандартів продукції та послуг. З'являється можливість виробляти й споживати якісні товари (знижуються ціни на товари, вироблені в ЄС);
- збільшуються обсяги інвестицій, які впливають на доходи жителів, зокрема в результаті підвищення зарплати;
- відбуваються поступова легалізація та розширення ринку праці в країнах ЄС, сприяючи тим самим надходженню валюти в країну;
- відбувається швидке переміщення не лише товарів, послуг, фінансів, виробничих і трудових ресурсів, але й інформації, у тому числі економічної;
- збільшується свобода підприємницької діяльності шляхом приведення умов для її здійснення до європейських стандартів;
- відбувається реальний прогрес у проведенні економічних, політичних реформ;
- поліпшується інвестиційний клімат завдяки приведенню національного законодавства до норм і правил ЄС;
- країна може досягти (у перспективі) високих соціальних стандартів.

Варто назвати й можливі негативні процеси, пов'язані зі вступом до ЄС (частина має тимчасовий характер), а саме:

- відбудеться посилення конкуренції (у результаті більшої доступності товарів, вироблених у ЄС), що може призвести до закриття ряду місцевих підприємств у перші кілька років;
- у зв'язку з необхідністю відповідати європейським стандартам і сертифікатам постане необхідність модернізації виробництва;
- зросте залежність національної економіки від ринку ЄС.

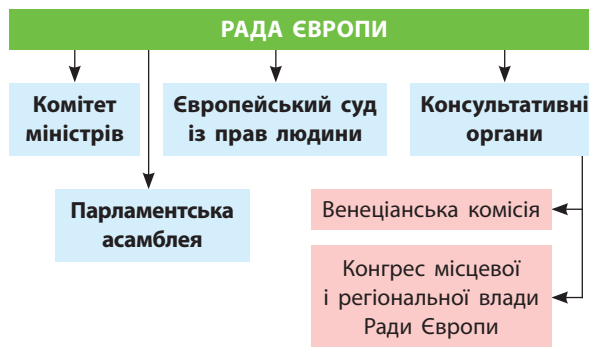
Мал. 2. Шенгенська зона.

Українці вже отримали можливості спрощеного в'їзду до більшості країн-членів ЄС. 11 червня 2017 р. набув чинності безвізовий режим. Він стосується Шенгенської зони, яка включає в себе 26 європейських держав, що приєдналися до однойменної угоди, підписаної в містечку Шенген (Люксембург) у 1985 р. (мал. 2).

Стосовно міжнародних подорожей Шенгенська зона діє подібно до єдиної держави — без прикордонного контролю на внутрішніх межах країн, що входять у цю зону, при його наявності на зовнішніх кордонах.

? Які переваги мають громадяни, що живуть у країнах Шенгенської зони?

3 РАДА ЄВРОПИ. Найстарішою в Європі міжнародною організацією є Рада Європи. Її було засновано в 1949 р. До складу Ради входять 47 держав із населенням понад 800 млн осіб. Вона не належить до системи Європейського Союзу й не може видавати обов'язкові закони, однак має деякі загальні з ЄС символи, наприклад гімн і прапор. Рада Європи сприяє співробітництву між членами організації в таких областях, як стандарти права та законність; права людини; демократичний розвиток; культурна взаємодія.

Мал. 3. Структура основних органів Ради Європи.

Одним із найбільш важливих досягнень Ради Європи вважається розробка та прийняття Європейської конвенції про захист прав людини і основних свобод.

Одним із головних органів Ради Європи є Парламентська асамблея (ПАРЕ). Вона виконує консультативні функції й складається з представників парламентів усіх держав, що входять до складу Ради (мал. 3). ПАРЕ веде постійний діалог з урядами, національними парламентами країн-учасниць, іншими міжнародними та громадськими організаціями. Також вона звертає увагу на основні проблеми сучасного суспільства, прагнучи поліпшити життя європейців (мал. 4).

? Пригадайте, у яких випадках Україна звертається до Венеціанської комісії.

4 РОЛЬ НАТО В ЗАГАЛЬНОЄВРОПЕЙСЬКІЙ СИСТЕМІ БЕЗПЕКИ. Найвпливовішою міжнародною військово-політичною організацією є Організація Північноатлантичного договору (НАТО). Цей Альянс був утворений у 1949 р. 20 державами світу (США, Канада, Велика Британія, Франція, Бельгія, Нідерланди, Люксембург, Норвегія, Данія, Ісландія, Італія, Португалія тощо). Пізніше склад блоку неодноразово змінювався. Зараз він об'єднує 28 держав (мал. 5).

Головною метою створення НАТО була протидія агресивним прагненням СРСР поширити свій політичний вплив у Європі. У 1991 р. це завдання втратило актуальність: Радянський Союз як держава припинив своє існування. Однак НАТО розпущене не було. Зараз головним завданням цієї організації є підтримання безпеки її членів від зовнішніх загроз, особливо міжнародного тероризму. Виконуючи по-

Мал. 4. Місто Страсбург (Франція), яке часто називають «парламентською столицею Європи», оскільки воно є місцем засідання Ради Європи та Європейського парламенту.

Мал. 5. Штаб-квартира НАТО у столиці Бельгії місті Брюссель.

ставлену мету, країни-члени НАТО наприкінці ХХ — на початку ХХІ ст. почали здійснювати військові операції за межами блоку (наприклад на території колишньої Югославії).

Із самого початку існування НАТО працює над встановленням справедливого й тривалого миру в Європі на засадах загальних демократичних цінностей, прав людини та верховенства права. Ця мета набула нового змісту після закінчення «холодної війни». Зараз НАТО намагається створити такі умови, за яких жодна країна не могла б вдаватися до залякування або тиску, спрямованих проти будь-якої іншої держави, через загрозу силою або загрозу її застосування.

Наскільки актуальним є існування НАТО в сучасних умовах? Чому?

Діяльність організації в останні десятиліття спрямована на налагодження взаємодії з дер-

жавами-нечленами (програма «Партнерство заради миру») та міжнародними організаціями, у першу чергу ЄС.

Відносини НАТО—ЄС охоплюють широке коло питань, що становлять спільний інтерес у галузях безпеки, оборони, урегулювання кризових ситуацій, боротьбу з тероризмом, а також планування на випадок надзвичайних ситуацій. Система європейської безпеки на сьогодні не може існувати без НАТО.

Євроатлантична інтеграція є важливим напрямком зовнішньої політики України. Це обумовлено необхідністю забезпечити надійний захист територіальної цілісності та суверенітету держави. У 1994 р. Україна першою серед країн СНД приєдналася до програми «Партнерство заради миру». У 2002 р. був оприлюднений «Індивідуальний план партнерства з НАТО», який передбачає союзницькі відносини та стратегічне військове партнерство.

ВИСНОВКИ

- Європейський Союз пройшов досить тривалий шлях розвитку. Зараз він поєднує в собі ознаки міжнародної організації та держави, має повноваження на участь у міжнародних відносинах.
- Найстарішою в Європі міжнародною організацією є Рада Європи.
- НАТО працює над встановленням справедливого й тривалого миру в Європі на засадах загальних демократичних цінностей, прав людини та верховенства права.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Охарактеризуйте шлях розвитку Європейського Союзу.
2. Які положення було зафіксовано в Договорі про Європейський Союз (Маастрихт, 1992 р.)? Чи вдалося їх досягти?
3. Розкажіть про розвиток економічної інтеграції в межах ЄС.
4. Які завдання вирішують органи ЄС?
5. Поясніть, що необхідно для вступу країни в ЄС.
6. Назвіть завдання Ради Європи.
7. Якою є головна мета існування НАТО?
8. Позначте на контурній карті держави, які входять до складу ЄС.

Практична робота 3. Позначення на контурній карті центрів розташування управлінських структур міжнародних організацій та встановлення закономірностей

1. З'ясуйте, які міжнародні організації мають управлінські структури на території Європи. Якими є завдання цих організацій?
2. У яких містах (країнах) розташовані їхні штаб-квартири?
3. Позначте на контурній карті центри міжнародних організацій.
4. Установить закономірності в географії центрів міжнародних організацій на території Європи.
5. Зробіть висновок про значення Європи в координації дій щодо вирішення економічних, політичних, соціальних та екологічних проблем.

Дослідження. Інтеграційні та дезінтеграційні процеси в Європі

1. Проаналізуйте інтеграційні процеси, які відбуваються в Європі.
2. Пригадайте, які переваги отримують країни, які входять до складу інтеграційних об'єднань.
3. З'ясуйте, які суперечності виникають між членами інтеграційних об'єднань. Як вони вирішуються? Назвіть причини виходу Великої Британії з ЄС.
4. Зробіть висновок про переважання тих чи інших процесів у Європі.

§17

Природні умови Європи

Пригадайте особливості природи Європи.

1 РЕЛЬЄФ. У рельєфі Європи переважають горбисті й хвилясті рівнини. Більше половини поверхні регіону має абсолютну висоту менше 200 м. Узбережжя Каспійського моря й деякі прибережні райони Північного й Балтійського морів частково розташовані нижче рівня моря. Середня абсолютна висота — близько 300 м, що відповідає височині (це в 3 рази нижче Азії). Серед інших регіонів нижче Європи лежить тільки Австралія.

Своєрідним ядром рельєфу частини Східної Європи є *Східноєвропейська рівнина* — найбільший рівнинний простір цієї частини світу. Тут земна кора на одних ділянках повільно піднімалася, на інших — опускалася. Унаслідок цього горбисті височини межують із низовинами. Краєвид горбистих рівнин по-жвавляють пагорби, яри, зниження, наповнені озерами і, звичайно, річки.

В іншій частині Європи рельєф більш контрастний. Середні й високі гори характерні для південної частини регіону, тут простяглися *Апенніни*, *Альпи* (мал. 1), *Пиреней*, *Бал-*

канські гори, *Карпати*. Альпи — найвища й найдовша гірська система, яка повністю розташована в Європі. Вона простягнулася майже на 1200 км (по внутрішньому краю дуги близько 750 км) через територію восьми країн. Найвищою вершиною Альп є *гора Монблан* із висотою 4810 м над рівнем моря, розташована на кордоні Франції та Італії. Гірська система є міжнародним центром альпінізму, гірськолижного спорту та туризму.

Альпи є частиною Альпійсько-Гімалайського складчастого поясу, що перетинає регіон у широтному напрямку від Атлантичного океану до Чорного моря. Вони утворилися в результаті зіткнення літосферних плит. Територія складчастого поясу зберігає високу тектонічну активність, яка виражається у високій сейсмічності, вулканічній діяльності та розчленованому рельєфі. Найвищий у Європі й один із найбільш активних вулканів світу — *Етна* (3340 м) розташований на острові Сицилія (Італія). На північ від Сицилії лежить острів *Стромболі* з однойменним вулканом.

Мал. 1. Альпи — мальовничий гірський масив, який дуже популярний у туристів.

Мал. 2. Вулкан Везувій — діючий вулкан на півдні Італії, приблизно за 15 км від Неаполя.

В Італії розташований і єдиний діючий вулкан материкової Європи — *Везувій* (мал. 2).

Поясніть наявність у Європі частини Альпійсько-Гімалайського складчастого поясу.

У Північній Європі розташовані старі середньовисокі *Скандинавські гори* (переважно територія Норвегії). Їх західні схили підходять безпосередньо до Північного моря, а надра багаті на руди. Східні схили плавно знижуються й переходять у рівнинні простори у Швеції. Рівнинні й гірські райони сусідять у Великій Британії. В Ісландії понад 200 вулканів, а десята частина території зайнята льодовиками.

Що ви знаєте про давнє зледеніння на території Європи?

Під час «льодовикової епохи» сформувалися й інші форми рельєфу, у тому числі один із символів Норвегії — фіорди. Вони утворилися після танення льоду, коли були затоплені пониззя давніх річкових долин. Для фіордів характерні урвисті високі схили, велика довжина й глибина при невеликій ширині.

Формування рельєфу Європи триває. На це вказують не тільки землетруси й виверження вулканів, але й повільні вертикальні рухи земної кори. Явище сучасного опускання земної кори спостерігається на березі Північного моря. І навпаки, унаслідок її підйому на Скандинавському півострові можна побачити скелясте узбережжя, зруйноване морським прибою, на висоті понад 10 м над рівнем моря. Отже, ці ділянки поверхні Землі повільно піднімаються.

Що вказує на те, що Альпи — молоді гори?

2 КЛІМАТ. Клімат Європи обумовлений географічним положенням. Також на нього сильно впливають циркуляція атмосфери (західне переміщення повітряних мас) та особливості підстилаючої поверхні. Найнижчі середньомісячні температури зафіксовані в північно-східних районах Європи. У басейні річки Печори вони опускаються до $-20\text{ }^{\circ}\text{C}$, а на Землі Франца-Йосифа — до $-24\text{ }^{\circ}\text{C}$. Земля Франца-Йосифа й деякі інші острови розташовані в Арктиці. У районі Північного полярного кола, розширюючись на сході, у Європі простягається субарктичний пояс. На клімат його західної частини впливає Атлантичний океан із теплою Північноатлантичною течією та циклонами. Вони є причиною надмірного зволоження й порівняно м'якої зими — $-5\text{...}-10\text{ }^{\circ}\text{C}$. Літо тут коротке й прохолодне (не більше $+10\text{ }^{\circ}\text{C}$). Оподи перевищують випаровуваність, що є причиною не тільки високої вологості, а й заболоченості поверхні, наявності численних озер, повноводності річок зі значними гідроресурсами. У східній частині Європи клімат більш континентальний. Ця територія не має умов для землеробства.

Поясніть природу та значення Північноатлантичної течії для клімату Європи.

Основна частина Європи розташована в межах помірною кліматичного поясу. Тут добре виражені чотири пори року, які проявляються в зміні погодних умов і життєдіяльності рослин. Незважаючи на панування на його території західного переносу, пояс характеризується значною різноманітністю кліматичних умов, тому виділяють три кліматичні області. Кожна з них має свої особливості й здебільшого сприятливі умови для землеробства.

КЛІМАТИЧНІ ОБЛАСТІ ПОМІРНОГО ПОЯСУ ЄВРОПИ

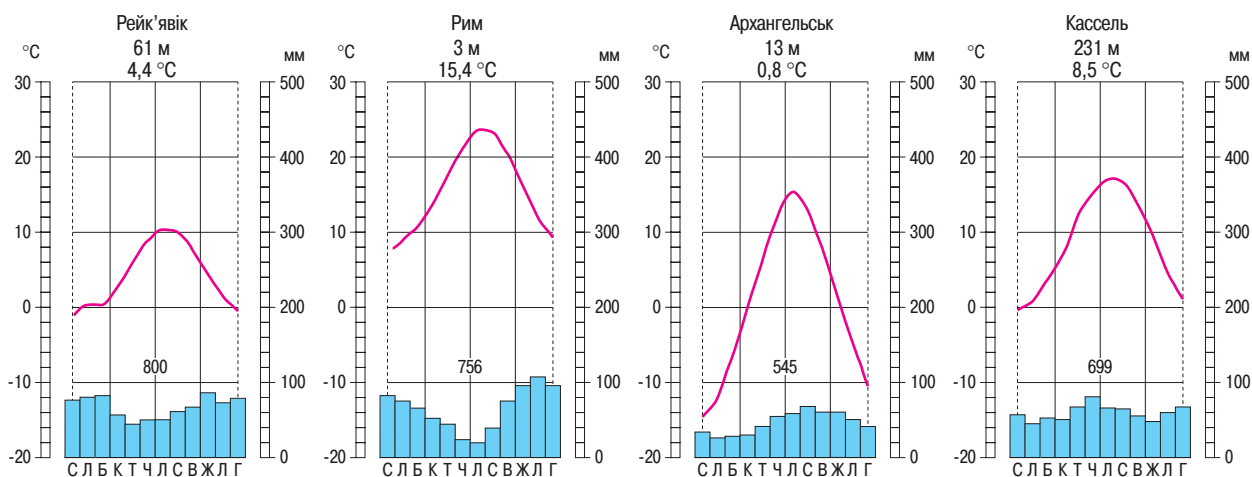
Кліматична область, місце розташування	Середня температура повітря найбільш холодного й теплого місяців, особливості		Річна кількість опадів, режим випадання	Переважаючі напрямки вітру, панівні повітряні маси
	січень	липень		
Морського типу. Західна окраїна Скандинавського півострова, Британські острови та крайній захід регіону	0...+6 °С. Нестійка дощова й туманна погода	+12...+18 °С. Помірно тепле часом прохолодне літо	Близько 1000 мм при випаровуваності у 800 мм на рік. Упродовж усього року	Упродовж усього року переважають атлантичні повітряні маси, принесені західними вітрами, і проявляється циклонічна діяльність. Вологі, морські, помірні повітряні маси
Помірно континентального типу. Основна частина регіону	0— -5— -10 °С. Для Скандинавії, Фінляндії, півночі Росії характерна тривала й сувора зима	+18...+20 °С. Помірно тепле літо на півночі, тепле — на півдні (останніми роками температури зростають)	500—700 мм. Упродовж усього року з літнім максимумом	Влітку — західний, взимку — східний. Помірні, арктичні, атлантичні повітряні маси
Континентального типу. Крайній південний схід	-15— -25— -35 °С	+24...+28 °С	200—400 мм. Упродовж усього року	Влітку — північний, взимку — південний і південно-східний. Континентальні, помірні повітряні маси

Із заходу на південний схід зростає континентальність клімату: відбувається трансформація атлантичного повітря, зростає вплив континентальних повітряних мас, що формуються над самим материком. У результаті зимові температури знижуються, літні зростають, кількість опадів зменшується

? Якими є чинники та наслідки зростання континентальності клімату?

На півдні Європи, у тому числі Піренейському та Апеннінському півостровах, частині Балканського та Південному березі Кримського

півострова, формується субтропічний клімат середземноморського типу. Для нього характерні тепле й сухе літо (середня температура повітря становить +23...+30 °С), довга й тепла осінь, м'яка й волога зима (середня температура січня

Мал. 3. Кліматодіаграми міст Рейк'явік (Ісландія), Рим (Італія), Архангельськ (Росія), Кассель (Німеччина).